

अथ यडन्तः ।

४६०. विष्णुजनाद्येकसर्वेश्वराद् यड् पौनः पुन्यातिशययोः ।

चेक्रीयितसंज्ञोऽयमित्येके ।

पुनः पुन रतिशयेन वा भवतीत्यर्थं भूधातोर्यड् । धातो द्विर्वचनम् ।

४६१. नरस्य गोविन्दो यडिः विष्णुरहितारामान्तरस्य तु त्रिविक्रमः ।

धातुसंज्ञा, तिबादयःः डित्त्वादात्मपदम्—वोभूयते, वोभूद्यते । मीनाति
मिनोति इत्यादे वर्णान्तविद्यित्वान्नरस्यारामो न स्यात् । तेन प्रमेमीयते

अमृताऽ—४६०. विष्णिति । विष्णुजनादिश्चासौ एकसर्वेश्वरश्चेति विष्णुजनाद्येक-
सर्वश्वरः, ताहशाद् धातोरूतरे यड् प्रत्ययो भवति पौनः पुन्ये अतिशये वार्थो । पौनः
पुन्यमातिशयं वा क्रिया विशेषणं, यडस्तु तद् द्योतकत्वम्, तच्च मूले वाक्यार्थं कथने स्पष्टी-
कृतम् । वा शब्दस्य विकल्पवाचकत्वाद् धात्वर्थस्य मुख्यं गौणभावेन प्रतिधातौ हा भयार्थो
प्रयोक्तव्यौ, नतु युगपदकस्मिन् ।

अत्रायंविवेकः—धात्वर्थः क्रिया तावद् द्विविधा—प्रधानरूपा गुणीभूता च । यथा
तण्डुलं पचतीत्यादौ विकलेदरूपसाध्य व्यापारस्य प्रधानरूपत्वम्, तथा तदुपकारकस्याधि-
श्रयणादेः (चुत्यां स्थात्यारोपणाभिन्न सन्दीपन-काष्ठादिप्रक्षेपणादेः) साधन व्यापारस्य
गुणीभूतत्वम् । तथैव ग्रन्थक्रतापि—क्रियामात्रस्य जन्यजनकान्तर्भूतत्वमस्तीति वक्ष्यते
कारकप्रकरणे । तत्र च प्रधान रूपायाः साध्यत्वाज्जन्यत्वम्, गुणीभूतायास्तु साधकत्वा-
ज्जनकत्वम् । यद्यपि जन्यजनकत्वं समवायेन व्यापारः सम्पद्यते तथापि यदा विकलेदानात्मक
प्रधानक्रियां सम्पाद्य क्रियान्तरव्यवधानेन पुनः सैवारभ्यते तदा तस्याः पौनः पुन्यम् ।
यदा तु तदक्रिया जनकाधिश्रयणाद्यात्मिका गौणक्रिया शीघ्रमतिशयच्चानुष्ठीयते तदाति-
शयं भृशता वा गम्यते । अतश्च प्रत्येकधातौ हि मुख्यगौणभावेन पौनः पुन्यातिशययोः
सम्भवाद् युगपदुभयार्थं यड् भवतीति सिद्धान्तः ।

अमृताऽ—४६१. नरस्येति । यडिः परे नरस्य गोविन्दो भवति, विष्णुरहितस्य
नरस्य अरामस्य तु त्रिविक्रमः स्यात् ।

धातुसंज्ञेति—सनाद्यान्तश्च धातव इत्युक्तसंज्ञा वलादित्यर्थः । तिबादीति आदि
पदेनु शप्—यकोर्ग्रहणम् । वोभूयत इति—अरामहर एवयोरिति यडोऽरामहरः ।
वोभूयत इत्यत्र तु अरामहरो रामधातुक इत्यनेन ।

अथ यडन्ता:

बाल०—विष्णु । एकः सर्वेश्वरो यस्य स एकसर्वेश्वरः, विष्णुजनादिश्चासौ
एकसर्वेश्वरश्च ताहशाद्यातोरूतरे पौनः पुन्येऽतिशये च गम्यमाने यड् भवति । पौनः पुन्य-
मतिशयश्च धातोरेवार्थः यडा सहोच्यते इति शेयम् ॥४६०॥

इति दुर्गः । विष्णुजनादीति किम्—भृशमीक्षते प्रेक्षते वा । एक सर्वेश्वरात् किम्—भृशं जार्गत्ति ।

४६२. न शुभं रुचं गृणाति भ्यो यद् ।
मुहुः शोभते ।

४६३. सूचि सूचि मूत्रि अटि अर्ति अश ऊर्णोति भ्यश्च यद् ।

ननु मीनाति मिनोति दीडां नरस्य गोविन्दे कृते चतुर्व्यूहं विद्धौ सति तेषामारामहरः कथं न कियते ? तत्र परिहरति—वर्णन्तविधित्वादिति । तेषामाराम पाठस्त्वन्तस्य भवति न त्वाद्यस्य, एकवर्णविधिरन्ते प्रवर्तते इति न्यायात् । तेनात्र नरस्य गोविन्दो यडीत्यादिसूत्रेण मीनात्यादीनां नरस्यारामो नैव प्राप्नोतीत्यर्थः । तच्च कलापवृत्तिकृतो दुर्गंसिहस्य प्रयोगेण समर्थितम् । व्यावृत्तिमाह—भृशमीक्षते प्रेक्षते वेति । प्रशब्दस्य प्रकषार्थद्योतकत्वात् तेन पौनः पुन्यं सूचितं, भृशगब्देन चातिशय्यम् । ईक्षतेर्विष्णु-जनादित्वाभावात्, जागर्त्तेस्त्वेकाधिकसर्वेश्वरत्वात् यदा प्रवृत्तिरिति भावः ।

अमृता०—४६२. न शुभेति । शुभं रुचं दीप्तौ, गृशब्दे इत्येतेभ्य उत्तरे यद् न स्यात् । विष्णुजनाद्ये क सर्वेश्वरत्वादेषां यदि प्राप्ते निपिद्धम् । गृणातीत्यनेन गृनिगरण इत्यस्य तु स्यादेवेति ज्ञाप्यते । कथं ‘शोशुभ्यमाना वसुधा तदाभवदिति ? उच्यते— शुनभं भासने इत्यस्यायं प्रयोगो न तु शुभेरिति ध्येयम् । न च तर्हि शुभधातोः प्रति धो निष्फल इति वाच्यम्, चक्रपाणौ शोशुभीति इत्यप्रयोग वारणावश्यकत्वात् ।

अमृता०—४६३. सूचीति । सूचं पैशुन्ये, सूत्रं अवमोचने, मूत्रप्रस्तवणे एतेभ्यश्चुरादिभ्य उत्तरे तथा अट गतौ, ऋगतौ, अशभोजने, ऊर्णूल् आच्छादने इत्येतेभ्यश्चोत्तरे यदप्रत्ययो भवति । तत्र सूच्यादि त्रयाणामेकाधिक सर्वेश्वरत्वात्, अटादि त्रयाणां विष्णु-जनादित्वाभावात् तथा चोर्णोतेरुभयत्वाभावादप्राप्ते विधानमिदम् ।

बाल०—नरस्य । यदि सति नरस्य गोविन्दो भवति । विष्णुरहितश्चासौ अरामान्तश्च ताटशस्य नरस्य तु त्रिविक्रमो भवति । नी प्रभृतयो विष्णवो वक्ष्यन्ते तैरहित इत्यर्थः । बोभूयत इति ‘अरामहर ए-अयो’ रित्यादिना अरामहरः । बोभूयत इति ‘अरामहरो रामधातुक’ इत्येनन अरामहरः । मीनानि-मिनोतीत्यादिनेति वा पाठः । वर्णन्तविधित्वादिति अरामस्येति शेषः । यत उक्तम् ‘एकवर्णो विधिरन्ते प्रवर्तते’ इति अन्त इति वर्णन्ते सर्ववर्णन्ति इति यावत् । अतो नरस्यान्त आरामो न स्यादिति । इमेमीयत इति अत्र नरान्तो गोविन्दविधिस्थानमित्यारामः स्यादतः समाधानं कृतम् । भृशमिति कियाविशेषणम् अतिशयमित्यर्थः । प्रेक्षते इति प्रशब्दस्य प्रकर्षवाचकत्वात् पुनः पुनरोक्षये त्यर्थः ॥४६१॥

बाल०—न शुभं । शुभरुचदीप्तौ, गृशब्दे इत्येतेभ्य उत्तरे यद् न भवति । मुहुरिति पुनः पुनरित्यर्थः । एवं भृशं शोभते ॥४६२॥

बाल०—सूचि । सूचं पैशुन्ये, सूत्रं अवमोचने अवमोचनं वेष्टनं सूत्रम्, मूत्रप्रस्तवणे

सोसूच्यते । अश भोजने अशाश्यते । अशूडोऽपीत्येके ।

४६४. विष्णुजनात् साराम यस्य हरो रामधातुके ।

४६५. क्यस्य तु वा ।

सोसूच्यते । असोसूचिष्ट । सोसूचाश्क्रे । ऊर्णोन्नयते । अन्तहरे न गोविन्द-वृष्णीन्द्रो—बोभुजिता, बेभिदिता । साराम ग्रहणान्नेह—ईच्छिता ।

सोसूच्यत इति—पोपदेषत्ववर्जनेषु सृप्लृ प्रभृतिषु पाठादस्य विरिच्चित्वाभावेन न पत्वम् । अश भोजन इति न्याससम्मतः । अशूड् व्यापाविति पाणिनीय धातुवृत्तौ धृतः । अशाश्यत इति—सन्यडोस्तु तत्सम्बन्धिनः सर्वेश्वरस्य चेति अरामसहितस्य श्यइत्यस्य द्विर्वचने नरविष्णुजनानामादिरथात् शराम एव शिष्टः, ततो विष्णुरहितारामस्य त्रिविक्रमः ।

अमृतां—४६४. विष्णुजनादिति । रामधातुके परे विष्णुजनादुत्तरस्य अराम सहितस्य यरामस्य हरो भवति । धातोरित्यधिकारात्तस्यैवात्र यराम लोपः प्रासङ्गिको ननु प्रत्ययस्य । तेनपच्यत इत्यत्र तु न ।

अमृतां—४६५. क्यस्यत्विति । रामधातुके परे विष्णुजनादुत्तरस्य क्य प्रत्ययस्य तु यरामस्य हरो वा स्यात् । क्येति क्यड क्यनो ग्रंहणमिति वक्ष्यते । क्यस्य प्रत्ययत्वेऽपि तदन्तस्य धातुसंज्ञत्वात् पूर्वसूत्रेण नित्यं यलोपे प्राप्तेऽत्र विकल्पविधानम् ।

सोसूच्यत इति—यडन्तस्य सोसूच्य धातो र्यक् । बोभुजितेत्यादौ रामधातुके बालकल्कौ यडो लोपे सति निर्गुणत्वाभावाद् गोविन्दो भवितुमहंति, किन्तु अन्तहरे न गोविन्देत्यादि निषेधात् स न स्यादित्यर्थः । ईच्छितेति—ईर्ष्यधातोर्वालिकल्कौ रूपम् । अत्र यरामस्य अरामरहितत्वात् हि लोपः । विष्णुजनात् किम्—लोलूयिता ।

एते चौरादिकाः, अटगतौ इत्येतेभ्यः अर्तेः अशधातोः ऊर्णतिश्च उत्तरे यड् भवति । सूचिसूत्रिमूत्रीयां णौ कृते एकसर्वेश्वरत्वाभावात् अठर्चर्त्तेशानां विष्णुजनादित्वाभावात् ऊर्णतेशमयाभावादप्राप्ते विधानम् । सोसूच्यते इति सृप्लृ प्रभृतिषु अस्य पाठात् न पोपदेषत्वमतो विरिच्चित्वाभावात् न पत्वम् । अशाश्यते इति सन्य-यडोस्तु तत्सम्बन्धिनः सर्वेश्वरस्य चेति सारामस्य श्यभागस्य द्विर्वचनं, नरविष्णुजनानामादिः शिष्यत इति सारामशरामस्य स्थितिः, ततस्त्रिविक्रमः । अशूडोऽपीत्येक इति क्रमदीश्वरादीनां मतभिदमिति ज्ञेयम् ॥४६३॥

बाल०—विष्णु । रामधातुके परे विष्णुजनादुत्तरस्य सारामयस्य हरो भवति ॥४६४॥

बाल०—क्यस्य । विष्णुजनादुत्तरस्य क्यस्य तु हरो वा भवति । क्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्तदुदाहरणं वक्ष्यते । सोसूच्यते इति यडन्ताद्यक् । बोभुजितेति यडन्ताद-बालकल्किरिति । ईच्छितेति ईर्ष्यं ईच्छायां बालकल्किता । विष्णुजनादिति किम्—बोभूयते । रामधातुक इति किम्—पापच्यते ॥४६५॥

४६६. गत्यर्थाद् यड् कौटिल्य एव ।

कुटिलमटति अटाट्यते । नेह—भृशमटति पटति वा । अर्ति सत्-
सङ्घाद्यूदन्तयोः—

४६७. यराम परो ररामो न द्विर्वचने वर्जयते ।

अरार्यते । दामोदरेत्यादिना ई, ततो द्विर्वचनम्—देवीयते ।

४६८. ऋरामस्य रीः क्य-यडोः ।

क्येति क्यड् क्यनोः । कृ-चेक्रीयते ।

अमृता०—४६६. गत्यर्थादिति । गत्यर्थाद्यातोः कौटिल्यार्थं एव यड् भवति न तु
पौनः पुन्यातिशययोरिति नियमः । कुटिलमिति गमनक्रियाया विशेषणम्, कुटिलं यथास्या-
तथा अटतीत्यर्थं । एवकार वलाइ व्यावृत्ति दर्शयति—भृशमित्यादि । अत्र च प्रशब्देन
पौनः पुन्यं द्योत्यते । तदेतत् पाणिनि पद्यनाभसम्मतम् । कलापे मुग्धवोधे च पौनः
पुन्यातिशय युक्ते कुटिलगतौ, तद् युक्ते भावगर्हं च यड् स्यादेव इत्युक्तम् । यथा—भृशं
पुनः पुनर्वा कुटिलं कामति—चक्रम्यते; भृशं पुनः पुनर्वा गर्हितं लुम्पति—लोनुप्यत
इति दुर्गसिहः । एवमेव मुग्धवोध वृत्तौ दर्शितम् ।

अमृता०—४६७. यरामेति । यरामः परो यस्मात् तादृशो ररामो द्विर्वचने न
वर्जयते । “सर्वेश्वरादित्वे तु सदसङ्घादि नवदर वर्जस्यान्यभागस्य” इति वचनेन रेफ
वर्जने प्राप्ते प्रतिषेधोऽयम् ।

अरार्यत इति—अर्तिसत्वसङ्घाद्यूदन्तयोरिति गोविन्दः, यड् सम्बन्धिना सर्वेश्वरेण
(अरामेण) सह यं इत्यस्य द्विर्वचने वर्जित विषयस्य पुनरनेन प्रतिषेधे, नरविष्णु-
जनानामादिः शिष्यत इत्यस्य हि प्रवर्तनम्, ततो विष्णुरहितारामान्तस्य विविक्तमः ।
देवीयत इति पुनः पुनर्भृशं वा ददातीत्यर्थः । प्रथममेव द्विर्वचने कृते दादीयत इत्यनिष्ठ
रूपं स्यादित्याशयः ।

अमृता०—४६८. ऋरामस्येति स्पष्टार्थंम् । क्यड् क्यन् च नामधातौ वक्ष्येते ।
अत्रापि री इत्यादेशे कृते पश्चाइ द्विर्वचनम्, अन्यथा नरऋ रामस्यारामः प्रसञ्ज्येत ।
ऋरामस्येति किम्—चक्रीयते ।

बाल०—गत्य । गत्यर्थाद्यातोहत्तरे कौटिल्य एव गम्यमाने यड् भवति, न तु
पौनपुन्यातिशययोः । कुटिलमिति क्रियाविशेषणम् । अटाट्यत इति अशाश्यत इतिवत् ।
प्राटतीति प्रेक्षत इतिवत् ॥४६६॥

बाल०—यराम । यरामः परो यस्मात् तादृशो ररामो द्विर्वचने न वर्जयते न
वर्जनविषयीक्रियते । सदसङ्घादि नवदरवर्जस्येत्युक्तमतो ररामस्य वर्जनं स्यादितीदं
विहितम् । देवीयते इति पुनः पुनर्भृशं वा ददातीत्यर्थः ॥४६७॥

४६८. लुप सद चर जप जभ दह दनश गृभ्यो भावगर्हयामेव
यड़ ।

गहितं लुम्पति-लोलुप्यते । सासद्यते । चरादि प्रयोगोऽग्रे । गिरो रो
लः— जेगिल्यते । गृ शब्दे इत्यतस्तु यड़ न प्रयुज्यते । इह प्रोणोन्त्ययते,
सञ्चेस्क्रीयते, उपवनीपद्यते इत्यादिकं तैरपि प्रयुज्यते । अतः सोप-
सगन्नि स्यादित्यन्यैरुपेक्षितम् ।

४७०. कवते नरस्य न चो यड़ि ।
कोकूयते ।

अमृता०—४६८. लुपेति । लुप्लृ छेदने, सद्लृ विशरणादिषु, चर गतौ, जप
व्यक्तायां वाचि, जभ गात्रविनामे, दहभस्मीकरणे, दनश दंशे, गनिगरणे इत्येतेभ्य उत्तरे
धात्वर्थगर्हयामेव यड़ भवति न तु पौनः पुन्याति शययोः । गर्हि निन्दा । गहितमिति
क्रियाविशेषणम् । तेनात्र भावगर्हयोर्गम्यते । गहितत्वमिह छेदनस्य निरर्थकत्वात् दोष
दुष्टत्वाच्च । एवमुत्तरत्रापि वेदितव्यम् । “तस्याः सासद्यमानायाः” इति भट्टः । भाव
गर्हयामिति किम्—सावृजपति वैष्णवः । एवकारस्यनियमेन नान्यार्थं यड़—भृशं
लुम्पति । सूत्रे गृणातिभ्य इति शितपा निर्देशात् गिरते व्यावृत्तं न कृतमिति तस्माद् यड़—
नस्यादिति स्फुटमाह—गृशब्दे इत्यादि । सोपसगादपि यड़ तैः पूर्वाचार्यैः पाणिन्यादिभिरपि
प्रयुज्यते । अतः सोपसगादिधातोर्न यडिति यत् केनचिजजलिपतं तत्तु नाद्रितमाधु
निकैरित्यर्थः ।

अमृता०—४७०. कवतेरिति । यड़ि परे कुड़ शब्दे इत्यस्य नरस्य चरामो न

बाल०—ऋरा । क्ये यड़ि च परे ऋरामस्थ स्थाने रीर्भवति । क्यड़ क्यनोर्वक्ष्येते ।
क्यन् क्यडोरिति वा पाठः क्यनः पूर्वोक्तत्वात् ॥४६८॥

बाल०—लुप । लुप्लृ छेदने, पद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु, चर गतौ, जप व्यक्तायां
वाचि मानसे च, जभ गात्रविनामे, दह भस्मीकरणे, दनश दंशने, गृ निगरणे इत्येतेभ्य
उत्तरे भावगर्हयामेव गम्यमानायां यड़ भवति, न तु पौनः पुन्यातिशययोः । भावो
धात्वर्थः । गहितमिति क्रियाविशेषणम् । गहितत्वं छेदनस्य निरर्थकत्वात् दोषदुष्टत्वाच्च ।
एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । अग्र इति वक्ष्यत इति शेषः । जेगिल्यत इति गहितं गिरतीत्यर्थः ।
गृ शब्द इत्यतस्तु यड़ न प्रयुज्यते इति यैः पूर्वाचार्यैरिति शेषः, अतः गृ इति सामान्य-
निर्देशेऽपि तौदादिकस्यैव ग्रहणमिति भावः । ननु गृ शब्दे इत्यतस्तु न शुभस्चेत्यादिना
यड़ निषिद्ध एव, तर्हि कथमिदमुच्यते तदेतच्चन्त्यमिति चेदुच्यते । अत्र यड़ निषेधनं न
बहुप्रयोजनं, किन्तु सोपासगात् गृधातोर्यड़ न स्यादिति केचिदाहुस्तदुक्तमन्यैरपि त्यक्तमिति
प्रदशेनार्थमिति । इतेति यड़ प्रकरणे इत्यर्थः । तैरपीति पूर्वाचार्यैरपीत्यर्थः । अत इति ।
अतः सोपसगाद्वातोरुतरे यड़ न भवति इत्यत्र तद्वाक्यम् अन्यैर्वाचीनाचार्यैरुपेक्षितं
त्यक्तम् ॥४६८॥

४७१. वञ्चु संसु धवंसु भंसु कस पत पद स्कन्द नरतौ नी यडि ।

वनीवच्यते सनीस्तस्यत इत्यादि ।

४७२. हरिवेण्वन्तानां जप जभ दह दंश भञ्ज पशाश्च नरादरामतो
विष्णुचक्रं यडि ।

भवति । कवर्ग नरस्य चवर्ग प्राप्ते प्रतिषेधः । कवतेरिति शपा निर्देशेन कुड़्यु तुदादिः, कु अदादिश्च निरासितः । तयो स्तु भवत्येव चवर्गत्वम्—चोक्यते धेनुकासुरः । यडीति किम्—चुकुवे । यद्यपि नारायणस्य चवर्गत्वाविधानात् तन्निषेधस्य चानुपपत्तेरथदेव नरस्य तन्निषेधो लभ्यते तथापीह नरस्येति कथनं ज्ञाटियर्थं वोधनार्थं ज्ञेयम् ।

अमृता०—४७१. वञ्चु इति । यडि परे वञ्चु गतौ, संसु धवंसु भंसु अधः पतने, कस पत्लृ पद गतौ, स्कन्दिर् गति शोषणयोरित्येतेषां ये नरास्तभ्य उत्तरे नीत्यागसो भवति ।

वनीवच्यत इति—अनिरामेतामित्यादिना उद्धव नरामहरः, नरस्य गोविन्द इत्यादौ विष्णुरहितेति विशेषणसत्त्वाव्वरस्य न त्रिविक्रमः । नचेह न रनारायणयोर्मध्ये आविर्भावादागम एष नारायणस्यैवाङ्गमिति शङ्कनीयम्; नरस्य गोविन्द इत्यादौ विष्णुरहितारामान्तस्येति पद नरस्य सामान्याधिकरणत्वेन निर्देशात् । अन्यथा नारायणस्य विष्णुरहितत्वं मनने पापच्यत इत्याद्यनिष्ठरूपमप्येत । तथा जंघन्यत इत्यत्र विष्णुचक्र व्यवधानेन नराद्धन्ते हंस्य घ इति नैव प्राप्यत इत्यपि विवेच्यम् ।

नन्वथ नी इति विष्णो नंराङ्गत्वे सति नरस्य गोविन्दो यडीति कथं नप्रवर्तत इति चेत्र, त्रिविक्रमान्तत्वेन सूत्रे निर्देशाद् विधान सामर्थ्यादिव न गोविन्दः, अन्यथा सूत्रे वामनान्तमेव विदध्यादिति । इत्यादिशब्देन—दनीध्वस्ते, वनीभ्रस्यते, चनीकस्यते, पनीपत्यते पनीपद्यते चनीस्कद्यत इति ।

अमृता०—४७२. हरीति । यडि सति हरिवेण्वन्तधातूनां, तथा जपादयो ये भाव गहाये यडि विषया उक्ता स्तेषां, तथा भन्जो आमदने, पश वोधने सौत्र इत्येतयोश्च नरात् नरैकदेशात् अरामात् परो विष्णुचक्रमागच्छति । अत्रापि विष्णुसहितत्वान्नरामस्य

बाल०—कव । यडि परे कुडशब्दे इत्यस्य नरस्य नरैकदेशस्य करामस्थ स्थाने चो न भवति । कवतेरिति निर्देशः कुड़्यु शब्दे इति तौदादिकस्य कुशब्दे इत्यादेश्च निरासार्थः तयोश्चोक्यत इति भवति । यद्यपि शब्दे त्रयः पठ्यन्ते, तथाप्यस्ति भेद भ्वादिरव्यक्तशब्दे तुदादिवर्यक्ते स्वरे अदादिः शब्दमात्र इति ज्ञेयम् । अनरस्य असम्भवादेव न सम्भवतीति नरस्येति लभ्यते तथापि नरस्येति कृतं स्पष्टतार्थम् अनुभवलभ्यात् शब्दोऽर्थः स्पष्टो भवति ॥४७०॥

बाल०—वञ्चु । यडि सति वञ्चु गतौ, श्रन्सु, धवन्सु, भ्रन्सु अधःपतने, कस गतौ, पत्लृगतौ, पदगतौ, स्कन्दिरगतिशौषणयोः इत्येतेषां नरत उत्तरे नी भवति । वनीवच्यत इति ‘अनिरामेतामित्यादिना उद्धवनरामहरः ॥४७१॥

यंस्यते तंतन्यते जंजन्यते जंजप्यते । जभ जूभि गात्रविनामे जंजस्यते ।

४७३. लवयान्तस्य तु वेति वक्तव्यम् ।

चंचल्यते चाचल्यते, मंसव्यते मासव्यते, दंदयते दादयते ।

४७४. अत्र हरिवेणुविधिर्वा वक्तव्यः ।

तन्तन्यते जञ्जन्यते । अरामादन्यतो न-वाभास्यते । भामो वेति जुमरमतम् : तेतिम्यते ।

४७५. हिंसार्थस्य हन्तेष्ठर्नो यडः ।

जेष्ठनीयते । गत्यर्थस्य तु जंघन्यते ।

न त्रिविक्रमः । जंजप्यते गर्हितं जपतीत्यर्थः । एवं जंजस्यते दन्दह्यते दन्दशयते । भन्जे स्तु पौनः पुन्यातिशययोरेव—वंभज्यते । पश—पंपश्यते; दन्त्यान्तोऽयमिति केचित् ।

अमृता०—४७३. लवयान्तेति । लान्तस्य वान्तस्य यान्तस्य च धातो नरादरामतो विष्णुचक्रं वार्विर्भवति यडः परे ।

अमृता०—४७४. अत्रेति यडः प्रयोगे विष्णुचक्रस्य (आगम रूपस्य) हरिवेणुविधिर्वा वक्तव्यः । यडः अविष्णुपदान्तत्वेन नित्यं प्राप्ते विभाषावचनम् । वाभास्यत इतिभाम क्रोधे यडः । अत्रनरस्य दीर्घान्तत्वान्न विष्णुचक्रमित्याशयः । न च वक्तव्यम्—नरस्य वामने कृते विष्णुचक्रं भवत्विति, लाक्षणिकत्वात् । नरादरामत इत्यत्र सहजारामादेव विष्णुचक्रागम इष्टः, नतु लाक्षणिकादिति तातपर्यम् । भामोवेति विष्णुचक्रमितिशेषः । अतो जुमरमते वंभास्यत इत्यपि स्यादित्यर्थः । तेतिम्यत इति तिमष्टिम आर्द्धं भावे धातुः । नात्र नरस्यारामान्तत्वमिति विष्णुचक्राभावः ।

अमृता०—४७५. हिंसार्थस्येति । यडः सति हन धातो हिंसार्थं धनी इत्येवमादेशो भवति । आदेशात् पश्चाद् द्विर्वचनं, नरस्य गोविन्दः । गत्यर्थं जंघन्यत इति—हरिवेणवन्तत्वाद् विष्णुचक्रं, नराद्धन्ते हस्य धः । हिंसार्थं धनीत्यादेशमकृत्वा ह्रीत्यादेशे कृतेऽपि नराद्धन्तेरिति घत्वं सिध्यति, तथापि तदादेशः साधनप्रक्रिया लाघवार्थं इति ज्ञेयम् ।

बाल०—हरि । यडः सति हरिवेणुरन्ते येषां ताहशानां जप जभ दहदंशानम् । भन्जो आमर्द्दने इत्यस्य च नरात् नरकदेशात् अराम उत्तरे विष्णुचक्रं भवति । यंस्यते इति यमु उपरमे । तंतन्यते इति तनु विस्तारे । जंजन्यते इति जनी प्रादुभवि ॥४७२॥

बाल०—लव । सुगमम् ॥४७३॥

बाल०—अत्र । यडः प्रयोगे हरिवेणुविधिर्वा वक्तव्यः । वाभास्यत इत्यपि मतं भामोवेति तल्लक्षणम् । तेतिम्यत इति तिमष्टिम आर्द्धं भावे ॥ ४७४ ॥

बाल०—हिंसा । व्यक्तार्थमेतत् । जंघन्यत इति नराद्धन्ते हस्य धः ॥४७५॥

४७६. ऋमध्य धातु-नरतो रीर्यडि ।

जरीजूम्भयते, जरीगृह्यते ।

४७७. यडन्तादिटो दीर्घो न ।

जरीगृहिता । क्षुभ्नादित्वान्न णत्वं-नरीनृत्यते । वरीवृश्चयते । तृणु-
अदने तरीतृण्यते । परविद्वेर्वलवत्त्वादत्र विष्णुचक्रं वाधते । शेते:
शय-शाशयते ।

४७८. कृपे इचलीक्लृप्यः, स्वपः सोषुप्यः, व्येजो वेवीयः, वशो
वावश्यः, चायश्चेकीयः, घो जेघीयः, धमो देघमीयः,
चरेश्चञ्चुर्यः, फले: पस्फुल्य इतियडा निपाताः ।

अमृता०—४७६. ऋमध्येति । ऋमध्ये यस्य स ऋमध्यः, सचासी धातु श्रेति
ऋमध्यधातुः, तस्य नरत उत्तरेरी इत्यागमो भवति यडि परे । जरीजूम्भयत इति—
जूभि गात्र विनामे, इरामेत्वान्नुम् । जरी-गृह्यत इति ग्रह उपादाने । यडः कंसारित्वात्
सङ्क्षर्षणे कृते ऋमध्यत्वादिरीः । ऋरामोद्व धातोरिति कृते तु नुमः सहजत्वाद्
जरीजूम्भयत इति न सिध्येत, तेन ऋमध्यधात्विति साधु लक्षणं कृतम् । तेन च वृश्च
वरीवृश्चते, प्रचल परिपुच्छयत इत्यादयश्च सिध्यन्ति ।

अमृता०—४७७. यडन्तादिति । स्पष्टम् । जरीगृहितेति—विष्णुजनात् सारामयस्य
हर इति यडो हरः । ग्रहेरिट स्त्रिविक्रमोऽनधोक्षज इति प्राप्ते निषेधः । ननु तरीतृण्यत
इत्यत्र हरिवेष्वन्तत्वात् तृणु धातोर्नादरामतो विष्णुचक्रं कथं न स्यात्त्राह—
परविद्वेरिति । री विद्वेः परत्वात् ततो वलवत्त्वाच्च तेनैव विष्णु चक्रं वाध्यत इत्यर्थः ।
शेते: शयिति कंसारि विष्णुजन इत्यनेनेतिशेषः ।

अमृता०—४७८. कृपेरिति । कृपू प्रभृतीनां चलीक्लृप्य प्रभृतयो यडा सह निपात्यन्ते ।
कृपू सामर्थ्ये चलीक्लृप्यते । री स्थले लीभावो निपातफलम् । सोषुप्यत इत्यत्र यडः
कपिलत्वाभावात् वचि स्वपीत्यादिना अप्राप्ते सङ्क्षर्षणे निपातादापादितः सः । एवमेव

बाल०—ऋमध्य । यडि सति ऋमध्ये यस्य ताहश धातुसम्बन्धिनी नरत उत्तरे री
भवति । जरीजूम्भयत इति इरामेत्वान्नुम् । जरीगृह्यते इति ग्रह उपादाने ॥४७६॥

बाल०—यड । व्यक्तार्थमेतत् । जरीगृह्यते इति विष्णुजनात् 'सारामयस्य हरो
रामधातुके' इन्यनेन सारामयस्य हरः । ग्रहेरिटस्त्रिविक्रमोऽनधोक्षजे इत्यनेन त्रिविक्रमः
स्यात् । वरीवृश्चत इति ओव्रशच्चठेदने । विष्णुचक्रं वाध्यत इति रीविधिनेति शेषः ।
हरिवेष्वन्तत्वात् विष्णुचक्रं स्यात् ॥४७७॥

बाल०—कृपे । कृपू सामर्थ्ये इत्यादीनां स्थाने चलीक्लृप्य प्रभृतयो यडा निपाता
भवन्ति । चलीक्लृप्यत इत्यत्र ऋद्वयं प्राय एकात्मकमित्यनेन प्राप्ते रीविधानाभावे

चलीकलृप्यते सोषुप्यते इत्यादि । धातो रव इत्यादि—चञ्चूर्यते ।
यलोपेतु चञ्चुरिता ।

॥ इतियडन्त प्रक्रिया ॥

वेवीयत इत्यत्रापि । अत्र सङ्करणे सति वामनस्य त्रिविक्रमः । वावश्यत इति वश कान्तौ;
ग्रहि ज्येति सङ्करणे प्राप्ते तदभाव इह निपातवलात् । चेकीयत इति—चायू पूजा-
निशामनयो धर्तोः समुदाय भागस्य की भावो निपातफलम् । जेध्रीयते देष्मीयत इत्युभयत्र
च ईरामो निपातवलात् । चञ्चूर्यत इत्यत्र चुरभाव स्तचा पम्फुल्यत इत्यत्र फुल भावश्च
निपातफलम् । यलोपेत्विति—विष्णुजनात् सारामयस्य हरो रामधातुक इत्यनेन यलोपे
ररामात् परो विष्णुजनो नास्तीति न त्रिविक्रमः ।

इति श्रीहरिनामामृते व्याख्याता यडन्तप्रक्रिया ।

लीविधानं सोषुप्यते वेवीयत इत्यत्र च ‘वचिस्वपि’ त्यादिना सङ्करणविधानं वावश्यत
इत्यत्र ग्रहिज्येत्यनेन सङ्करणप्राप्ते सङ्करणदूरीकरणं निपातफलमन्यत्र स्पष्टमिति । चाय
इति चायूपूजानिशामनयोः । चरेरिति चर गतौ । फलेरिति त्रिफलाविसरणे फलनिष्पत्तौ ।
द्वयोरेव ग्रहणम् । यलोपे तु चञ्चुरितेति त्रिविक्रममध्ये निपाते कृते तु चञ्चुरितेत्यनिष्ठरूपं
स्यादिति भावः ॥४७॥

॥ इतियडन्त प्रक्रिया ॥

अथ चक्रपाणि प्रक्रिया निरूप्यते ।

४७८. यडो महाहरो बहुलम् ।,

बाहुल्यात् क्वचिद्भाषायां क्वचिच्छन्दसि च । तथा द्विर्वचनात् पूर्वं
महाहरः । नरं प्रति हरत्वं, धातुत्वं प्रति, सङ्कुर्षणं प्रति, निपातं प्रति
चेत्यादि ज्ञेयम् ।

४८०. तदन्तश्चक्रपाणिसंज्ञः ।

चक्रीति संज्ञश्चायमदादौ परपदिषु गण्यते । व्रुव इडित्यादि, चक्रपाणे

अमृता०—४७८. यड इति । बहुलं यथा स्यात् तथा यडो महाहरो भवति ।
बाहुल्यादिति—भाष्येतु बोभवीतीयेवं पदं भाषायां साधु नान्यदिति भाषावृत्तिः । ततु
नानुमन्तव्यम्, भाषायामपि शिष्टप्रयोग दर्शनात् यथा—तेजांसि शंशमाच्चक्रुरिति भट्टिः ।
तथा—हरिणा सह सब्यं ते वोभूत्विति यदव्रवीः । नजाघटीति युक्तौत् सिहद्विरदयोरिव ॥
इति पाणिनिमुनेजाम्बवतीविजयकाव्यम् । अपि च—यदि देवो वरीर्वष्टि कोकिलो
रोरवीति च । मयूरोऽपि नरीनर्ति मरिमर्मिं तदाप्रिये ॥ इति च क्वचिदिति भाषावृत्तिः ।

अतो भाषायामपि यड् लुकः शिष्टप्रयोग दर्शनात् यड् लुको बहुलं विहिता
ग्रन्थकृता । बहुलशब्देन विभाषापि मन्तव्या, अन्यथा तस्य नित्यत्वे सति केवलयडः
प्रत्यसम्भवात् । तथेति—बाहुल्यादेव द्विर्वचनात् पूर्वं जातक्षणे हि यडो महाहर इत्यर्थः ।
नरं प्रति हरत्वमित्यादौ सर्वत्र महाहरस्येति योज्यम् । तच्च सर्वं बाहुल्यादेवेत्यन्वयः ।
महाहरस्य हरत्वमननेन नर-धातु-सङ्कुर्षण-निपातानां प्रागुक्तं यथायथं कार्यं स्यादित्यभिप्रायः ।
धातुं प्रति हरत्व मनने हि यडः स्थानिवत्त्वेन धातो द्विर्वचनं सम्भवेनान्ययेति
वोद्धव्यम् ।

अमृता०—४८०. तदन्त इति । स यडमहाहरोऽन्ते यस्य स तदन्तः चक्रपाणि
संज्ञकः स्यात् । चक्रं पाणीयस्य स चक्रपाणिर्विष्णुः । चक्रीति संज्ञा पाणिनीयानाम् ।
धातुपाठे अदादेरन्ते—“चक्रीतञ्च” इत्येवं निर्देशेनास्य परपदिषु पाठो वर्तत इति
वोद्धयते । अतएव शपो महाहर इत्याशयः । धातुत्वं प्रति यडः स्थानिवत्त्वेन धातुविहितौ
विधिनिषेधावपि स्याताम्, किन्तु बाहुल्यादिह कृष्णधातुके गोविन्द-वृष्णीन्द्र-निषेधस्य

अथ चक्रपाणिप्रक्रिया निरूप्यते ।

बाल०—यडो । बहुलं यथा स्यात्तथा यडो महाहरो भवति । छन्दसि चेति महा-
हरो भवतीति शेषः । तथेति बाहुल्यादेवेत्यर्थः । हरत्वमिति महाहरस्येति शेषः । इत्यादि
ज्ञेयमिति अपेक्षणीयञ्चेतदा अपरमपि भवतीति भावः ॥४७८॥

बाल०—तद । तदन्तो यड् महाहरान्तश्चक्रपाणिसंज्ञो भवति । चक्रीति अयं

स्तु वा; अन्तहरे न गोविन्द-वृष्णीन्द्राविति निषेध इचक्रपाणेः कृष्ण-
धातुके न स्यात् ।

बोभवीति बोभोति बोभूतः बोभुवति । बोभूयात् । बोभवीतु बोभोतु
बोभूतात् । अबोभवीतु । अबोभोतु अबोभूताम् । ईशान्तस्य गोविन्दः—
अबोभवुः । भूतेशो तु अबोभूतु अबोभूताम्, अबोभवुरित्यत्रतु भुवो न
गोविन्द इत्यपि वाधते । अत्रकीयवाहुल्यात् आम् तु वा, बोभुवाच्चकार ।

प्रवृत्ति स्तु न भवतीत्यर्थः । रामधातुके तु तन्निषेधः प्रवर्त्तत एव,—बोभुवाच्चकार,
वेभिदिता । एवमेव वोपदेव पद्मनाभ दुर्गसिंहादीनां मतम् । * सिद्धान्त कौमुद्यान्तु
रामधातुकेऽपि तन्निषेधो नाङ्गीकृतः । तन्मते—मोमोदिता मोमोदाच्चकरेत्यादि सिध्यतीति
दिक् ।

बोभोतीति—यडो महाहरः, द्विवंचनं, नरं प्रति हरत्वात् तस्य गोविन्दः । ततो
बोभू इति स्थिते तिप् शप्, शपो महाहरः, ईट्, धातोर्गोविन्दः । नचेह धातुं प्रति
हरत्वमननाद यडा व्यवधानेन कथं गोविन्द इति शङ्खचम्; यडन्त समुदायावयवस्य ‘बोभू’
इत्यस्यैवाधुना धातुस्वरूप कलनात् तत्र तिप् प्रत्यय—निमित्तको गोविन्दो निर्वाध एवेति ।
बोभूत इत्यत्र तु अपृथु कृष्ण धातुको निर्गुण इति न गोविन्दः । नरं प्रति हरत्वात् नरस्य
गोविन्दो यडीति सर्वत्र प्रवर्तते । बोभुवतीति—धातोश्चतुः सनस्येति उव्, नारायणादन्तो-
नस्य हरः । अबोभवीदिति—भूतेश्वर दिपि पृथुत्वादिङ्किकल्पः । अबोभूदिति—इण्टस्येति
सेर्महाहरः । अत्र वहुत्वे ईशान्तस्य गोविन्दोऽन उसीत्यस्य परत्वादेष तु गोविन्द निषेधं
वाधत इतिभावः । चक्रपाणावधोक्षजे अनेकसर्वेश्वरत्वानित्यमेव आम् प्राप्नोति किन्तु
यड् लुगीयकार्याणां वाहुल्यादाम् तु बास्यात् ।

ननु आमोऽभावपक्षे भुवो भुविति कथं नादिश्यते ? तत्र शुद्धभूधातोरेवादेशः कृत
इति चेत् ? तत्रसोपपत्तिकं समाधत्ते धातुनिर्देश इति । अविशेषेण धातु निर्देशे तु तत्
कार्यं चक्रपाणावपि भवति । अपि कारेण यडन्त सन्नन्तादिषु च । किन्तु विशेष निर्देशे
सति तत्रैव तन्नान्यत्र; यथा—दीड आवा सनीत्यादि । तदग्रहण—धातुनिर्देशे चक्रपाणे
गहणमेके तु वा मन्यन्ते । अतस्तन्मते रामधातुके विभाषया हि यथाप्राप्तौ गोविन्द-
वृष्णीन्द्रौ; इह वृष्णीन्द्रश्च—बोभावेति, पक्षे उव् च ।

यडः महाहरान्तः । न स्यादिति बाहुल्यादिति शेषः । बोभूयादितिविधौ अबोभवीदिति
भूतेश्वरे । अबोभवुरिति ‘सि-नारायण-वेत्तिभ्योऽनउप्ति’ यनेन उसि कृते गोविन्दः । बाधत

* कलाप परिणामे—वेभिदिता प्रयोगोऽयं स्याद् वेभिदाच्चकार चेत्यत्र टीका—बहुल-
ग्रहणादसार्वधातुकेऽपि गुणिनि स्वरादौ नाम्न्युपधाया गुणो न स्यादिति । सुपच्चे च—यडो लुग-
वहुलमित्यत्र सूत्रे वेभिदिता वेभिदाच्चकार, असार्व धातुके अगुण इति । तथा मुग्धवोद्ये च—यड्
लुक् कपलोपेऽरेनणुक्ती इति सूत्रे वेभिदिता ममृजिता इति ।

धातुनिर्देशे तु चक्रपाणेरपि ग्रहणम् । भुवो भूव्, हरत्वाद् यड् व्यवधाने
भू नरस्य भो न—बोभूव् । तद् ग्रहणं वेत्येके । बोभाव । तत्रा-
पवादमाहः—

सूते शितपानुवन्धेन निर्दिष्टं यद् गणेन च ।

यच्चैकाज्ग्रहणं कृत्वा चत्वारि स्युर्न यड्लुकि ॥ इति ॥

यथा शितपा निर्देशात् नराद्धन्ते हृस्य घो न—जंहनीति जंहन्ति ।
बाहुल्यात्-जंहन्हि । शेशायीति शेशेति, शीडः शे न स्यात् । भावे-

तत्रेति—तत्रधातुग्रहणे चक्रपाणेरपि ग्रहणमिति यत् परिभाषितं तत्रापवादमाहः
पूर्वाचार्या इति शेषः । सूत्र इति विधान सूत्रे निषेध सूत्रे वा यत् कार्यं शितपा निर्दिष्टं,
यच्चानुवन्धेन निर्दिष्टं, यच्च कार्यं गणेन निर्दिष्टं, यच्च एक सर्वेश्वरग्रहणेन निर्दिष्टम्,
एतानि चत्वारि कार्याणि यड्लुकि न प्रवर्तन्त इत्यर्थः । अत्रेदमवगत्वयम्,—यो विधि
निषेधो वा प्रागुक्तः, चक्रपाणो च स एव प्रयोक्तव्य इति सामान्यतो व्यवस्था । यथा—
अन्त हरे न गोविन्दवृष्णीन्द्राविति निषेधः । शितपादि निर्दिष्टौ विधिनिषेधौ तु चक्रपाणौ
न स्यातामिति त्वपवादत्वेन वलवत्त्वात् सर्वेषां सामान्यानामुपमर्दकम् । तस्मात् शितपादि-
निर्दिष्ट कार्याणि वर्जयित्वान्यत्र हि सामान्योक्तकार्याणि वेदितव्यानीति भावः ।

तान्युदाहरति—यथेत्यादि । जंहनीतीत्यत्र नराद्धन्तेरिति घत्वे प्राप्ते शितपा
निर्देशात् स न । नरं प्रति हरत्वाद् विष्णुचक्रागमः । वहुत्वे तूद्ववादशने हनो हस्येति
घत्वम्, नारायणादन्त इति नस्य हरः—जड्डन्ति । भूतेश्वर—अजंहनीत् अजंहन् ।
भूतेशे तु वधादेशः—अजंवधीदिति पद्मनाभः । अवधीदिति तु दीक्षितः । अजंहनीदित्यन्ये ।
इण्डविदिटि—अजंवधि अजंवधिषाताम् अजंवनि अजंवनिषाताम् । राम धातुके न गोविन्द
वृष्णीन्द्रौ । अधो—जंहनाच्चकार जंघन, जंघनतुः । जंवध्यात् । जंहनिता । एवच्च
रामधातुके—अस्यति वत्तीत्यादिना, सर्तिशास्त्यर्त्तभ्य इत्यादिना च डो न स्यात् ।
तथाऽस्ते भूरित्यादेशोऽपि न । एवमन्यानि चोह्यानि ।

हन् हे जंहीत्यत्र शितपादिनिर्देशाभावेऽपि बाहुल्यादादेशो न भवति, तती जंहन्हि ।

इति ‘ईशान्तस्य गोविन्दोऽन उसी’ति शेषः । ‘भुवो न गोविन्दः सिलुकी’त्यस्य पूर्वत्वा-
द्वाध्यता । बोभुवाच्चकारेति कृष्णधातुके न स्यादित्युक्तम् अतोऽन अन्तहर इत्यादिना
गोविन्दनिषेधः । हरत्वदिति नरं प्रति हरत्वमित्युक्तत्वादिति शेषः । यड् व्यवधान इति
अधोक्षजस्य यडा व्यवधानम् । तद् ग्रहणमिति धातुनिर्देशे चक्रपाणिग्रहणमित्यर्थः ।
वेत्येके इति अतः पक्षे भुवो भूवन् बोभावेति । अत्रेति धातुनिर्देशे चक्रपाणेऽपि ग्रहणमिति
यदुक्तं, तत्रापवादं बाधकं बाध्यम् आहुरिति पूर्वाचार्या इति शेषः । सूत्र इति सूत्रे
शितपानिर्दिष्टं यत्कार्यं, सूत्रे अनुबन्धेन निर्दिष्टं यत् कार्यम् । यच्च कार्यम् एकाज्ग्रहणं कृत्वा
निर्दिष्टम् एतानि चत्वारि कार्याणि यड्लुकि न स्युरिति । निर्दिष्टत्वं कथितत्वम् ।

शेशीयते; शेतेःशय नस्यात् । चोकोटिता, न निर्गुणत्वम् । रोरोति,
इट् न स्यात् । पापचिता, अनिटूप्रकरणे शकादिष्वत्येकाच्त्वमनु-
वर्तनीयम् ततइट् स्यात् ।

४८१. तन्तने स्तसि न हरिवेणुहरः ।

४८२. हरिवेण्वन्तोद्भोवस्य त्रिविक्रमः क्वौ कंसारिवैष्णवे च ।

४८३. कित्वं तु क्रमो वा ।

तन्तान्त इत्यादि । जंगमीति जड़गन्ति, जड़गतः । उद्भवादर्शनं—

शेशीयतीत्यत्रानुबन्धेन निर्देशात् शे न, किन्तु गोविन्दः । इहसन्देहश्चेत् तसि स्पष्टं
शेशीतः । चोकोटितेत्यत्र प्रथमतः अन्सहरे न गोविन्दवृष्णीन्द्राविति गोविन्दः सिद्धः ।
द्वितीयत इह नृसिंहत्वविरहेण कुटादेरनृसिंहो निर्गुण इति च सिद्धम् । तथाप्येतत्
प्रकरणोक्त-परिभाषायाः सर्वापिवादत्वाद् तदनुसारेण गणनिर्दिष्ट कार्यं वाधित्वा गोविन्दः ।

नचेत्यं कृष्णधातुकेऽपि सर्वत्र कुटादेगोविन्दः शङ्खनीयः, तुदादेः कृष्णधातुके
निर्गुणत्वस्य स्वतः सिद्धन्वात् तत्र निर्गुणत्वविधानं तु निष्प्रयोजन मिति रामधातुके हि
तत्वसूत्रस्य प्रवृत्ति विज्ञायते । तेन चोकोटीति चोकोट्टि चोकुट्टि चोकुटीत्यादयः । एवच्च
रुदादिभ्य इत्यादिना कृष्णधातुके नेट् । एकाच् ग्रहणेन शकादीनां यदनिट्ट्वं विहितं तदपीह
न स्यात्, अघुना त्वेकाच्चत्वाभावादित्याशयः । अतश्च पापचिता वेभिदितेत्यादौ त्विडेव ।

अमृता०—४८१. तन्तने: तसि हरिवेणु हरो न, हरिवेणु हर विधानसूत्रे तनुक्षणु
इत्यनुबन्धेन धातुनिर्देशादित्यर्थः ।

अमृता०—४८२. हरीति । क्वौ परे कंसारि वैष्णवे च परे हरिवेण्वन्तधातोरुद्भवस्य
त्रिविक्रमो भवति । अत्रोद्भव निर्देशेन हरिवेणोहराभावं ज्ञापयतीति ध्येयम् ।

अमृता०—४८३. कित्वत्विति । कृति क्त्वा प्रत्यये परे तु क्रमधातोरुद्भवस्य

चत्वारि कार्याण्याह—यथेति । जंहनीति नरं प्रति हरत्वमित्युक्तम्, अतो विष्णुचक्रं न
स्यादिति हेतुमाह—बाहुल्यादिति । शीडः शे न स्यादिति अनुबन्धेन ड़रामेण निर्दिष्टत्वा-
दिति शेषः । शेतेः शयः न स्यादिति । श्तिपानिर्देशादिति शेषः । न निर्गुणत्वमिति इट्
स्यादिति च गणेन निर्दिष्टत्वादिति शेषः । पापचितेति शकादिष्वपि एकात्तत्वानुवर्णनम्
अतोऽत्र एकाचत्वाभावान्नानिट्ट्वम् । तत इट् स्यादिति एकाजग्रहणं कृत्वा कृत इट्
निषेधः अतस्तदभाव इति । न हरिवेणुहर इति हरिवेण्वन्तेत्यादि सूत्रे तन्विति अनुबन्धेन
उरामेण निर्दिष्टत्वादिति शेषः ॥४८०॥

बाल०—सुगमम् ॥४८१॥

बाल०—हरि । क्वौ कंसारि-वैष्णवे च परे हरिवेण्वन्तानां धातुनाम् उद्भवस्य
त्रिविक्रमो भवति । हरिवेणोः सद्भाव एव त्रिविक्रमो भवति । अत उद्भवस्येति कृतम् ॥४८२॥

जड़गमति । एकेषां पक्षे जड़गमति । धातोर्मो नः—जड़गन्मि
जड़गन्वः ।

तन्तान्त इत्यादि । जंगमीति जड़गन्ति, जड़गतः । उद्घवादर्शनं—
जड़गमति । एकेषां पक्षे जड़गमति । धातो मो नः—जड़गन्मि
जड़गन्वः ।

चञ्चूर्धतेरीटि वामनो, निमित्तापायात् । न नारायणोद्घवस्येति गोविन्द
निषेधः—चञ्चुरीति । गोविन्दोऽकंसारि प्रत्ययमपेक्षत इति वहिरङ्गः,
त्रिविक्रमस्तु प्रत्ययं नापेक्षत इत्यन्तरङ्गः, तेन चञ्चूर्त्ति । चंखनीति
चंखन्ति । जनखनसनामिति चंखातः । मूर्छा—मोमूर्छीति मोमूष्टि ।

त्रिविक्रमो वा स्यात् । जड़गमीतीत्यादौ नरं प्रति हरत्वात् नरादरामतो विष्णुचक्रम् ।
जड़गत इत्यत्र हरिवेणवन्तेत्यादि हरिवेणुहरविधान सूत्रे शितपादिभिर्निर्देशाभावात्
हरिवेणुहरःसिद्ध एव । तत उद्घवारामविहान त्रिविक्रमः । वहुत्वे—गमहृनेत्यादिविधाने
अत्रत्यापवाद चतुष्योक्त लक्षणाभावादुद्घवादर्शनम् । जड़गमतीति—तेषांमते विमाषयोद्ध-
वादर्शनम् । नारायणदन्तो नस्य हरस्तु सर्वेषांमतम् । विध्यादौ—जड़गम्यात् । जड़गमीतु
जड़गन्तु, जड़गहि । अजड़गमीत अजड़गन् । लुदित्वाद डः—अजड़गमद् । ननु
अनुवन्धनिर्दिष्टवेऽपि कथमिहं न तदपवादः क्रियेत इति चेतदुच्यते—सूत्रे सानुवन्ध-
धातुना हि निर्दिष्ट यत् कार्यं तस्यैवात्र प्रतिषेधः क्रियते, न त सूत्रातिरिक्तस्यानुवन्धकार्य-
स्येति इस्य प्रवृत्तिरिह निर्वाधैव । दीक्षित स्तु—अजड़गमीदिति मन्यते । जड़गमाच्चकार
जग्रजगाम जग्रजगमतुः ।

चञ्चूर्त्ति त्वं त्रिविक्रमे हेतुमुपन्यस्यति—गोविन्द इत्यादि । धातोःव प्रागिदुतो-
रिति त्रिविक्रमविधेविष्णुजनवर्णमात्राश्रयत्वात् हि प्रत्ययाश्रितत्वम्; गोविन्दस्य तु
अकंसारि प्रत्ययाश्रितत्वाद वहिरङ्गत्वम् । अतश्चत्रिविक्रमविधेवन्तरङ्गत्वाद् वलवत्व-
मित्याशयः । अचञ्चुरीत अचञ्चुः अचञ्चूर्त्तम् खनो वहुत्वे चड़खनति । विधो—
चड़खायात् चड़खन्यात् । हौ—चड़खाहि । अचड़खनीदित्यादि । मोमूर्छीति—छशो
राजेति पत्वं, तरामस्य टरामश्च ।

बाल०—किंतु तु परे क्रमु पादविक्षेपे इत्यस्य त्रिविक्रमो वा भवति ।
जंगन्त इति हरिवेणवन्तेत्यादिना हरिवेणुहरः, अतश्चत्रिविक्रमाभावः । जंगमतीति तेषां मते
उद्घवादर्शनस्य पाक्षिकतेति । इटि वामन इत्यत्र हेतुमाह—निमित्तापायादिति । यरामस्य
निमित्तत्वम् । चञ्चुरीतीत्यत्र गोविन्दः कस्मात् भवतीत्याशङ्कुच समादधाति गोविन्द
इति । अकंसारिप्रत्ययं कंसारिभिन्नं प्रत्ययमित्यर्थः । चञ्चूर्त्तीति तिप्रत्ययरूपेण नापेक्षा
इति । किन्तु विष्णुजनरूपेणेयि त्रिविक्रमस्य प्रत्ययानापेक्षित्वम् । मूर्छीति मूर्छा मोह-
समुच्छ्वाययोः । मोमूर्छीति । ‘छशो राजे’ त्यादिना छस्य पः ॥४६३॥

४८४. राच्छवयो हरः क्वौ कंसारि वैष्णवे च ।

मोमूर्तः । विच्छु-वेविच्छीति वेवेष्टि वेवेश्म वेविष्वः ,
दिवु-देदिवीष्टिः । विष्णुजने गोविन्दः ।

४८५. यवयो हरो वले ।

देवेति । ऊङ्ख्वे-देव्यूतः । गोविन्दश्च-देव्योमि ।

उरामस्य वृणीन्द्र इत्यादौ नतु नारायणस्येति,—योयोति । लोलोति ।
तुर्वी-तोतूर्वीति तोतूर्वीति तोतूर्वतः । ओहाक्-जाहाति जाहीतः । श्वितपा
निर्देशान्न जहातेरिश्च । जहेतीत्याद्येके ।

अमृता०—४८४. रादिति । क्वौपरे कंसारि वैष्णवे च परे ररामादुत्तरयो छराम
वरामयोहरो भवति । मूर्च्छ लडि—अमोमूर्ट् । वेवेश्मीति—छस्यशो वस्यऊठिति छस्य
शः । लडि—अवेविच्छीत् अवेवेट् । विष्णुजने गोविन्द इति—उद्ववस्येत्यर्थः । ननारायणो-
द्वस्य गोविन्द इत्यादौ कृष्णधातुकसर्वेश्वर एव गोविन्दवारणाद् विष्णुजने तु भवत्येव
स इत्यर्थः ।

अमृता०—४८५. यवयोरिति । वलेपरे यवयो हरो भवति । यवेत्यराम
उच्चारणार्थः । देव्यत इत्यत्र हरविधी ऊङ्खिधो च प्राप्ते ऊङ्खिधिरेव वलवान्; सर्वविधिभ्यो
हरो हरात् सर्वेश्वरादेशो वलवानिति न्यायात्, तथा उत्सर्गपिवाद न्यायाच्च । वहुत्वे
देदिवति । उत्तम द्वित्व वहुत्वयोः—देदिवः देदिमः । हौ—देद्यूहि । लडि—अदेदिवीत् ।
अत्र यराम-वरामान्तानामूठभाविनां स्त्रिवि-मिवी वर्जयित्वा यद्ग्नुग् नास्तीति कैयटः ।
तत्तु नसर्वसम्मतम् । युधातो रीट् पक्षेयोयवीति । लुडि—अलोलवीत् । तुर्वी लडि—
अतोतूर्वीत्, अतोतूर्व । जाहातीति—अनीट् पक्षे, इट् पक्षे तु—जाहेति । वहुत्वे जाहति ।
लडि—अजाहेत् अजाहात् अजाहुः । लुडि—अजाहासीत् । जहेतीत्याद्येक इति—तन्मतेऽत्र
नरस्य त्रिविक्रमो नेष्ट इतिभावः ।

बाल०—रात् । क्वौ कंसारिवैष्णवे च परे रादुत्तरयोश्छराम-वरामयोहरो भवति ।
वेवेश्मीति छस्य शो, वस्य ऊङ्, हरिवेणावित्यादिना छस्य शः । विष्णुजनेति गोविन्द
इति नारायणोद्वस्य कृष्णधातुकसर्वेश्वर एव गोविन्द-निषेधात् ॥४८४॥

बाल०—यव । वले परे यवयोहरो भवति । देव्यत इति । “सर्वे विधिभ्यो हरो,
हरात् सर्वेश्वरादेशो विधिर्बलवानिति” न्यायेन ‘उत्सर्गपिवादयोर्स्पवाद’ इति न्यायेन च
वस्य ऊङ् न तु हरः । तुर्वीति उर्वी तुर्वी धुर्वी हिंसार्थाः । तोतूर्वीतिः “धातोरवप्राग्ग”
त्यादिना त्रिविक्रमः । तोतूर्वीति तोतूर्वन् इति ‘यवयो हरो वल’ इत्यनेन वस्य हरः ।
जाहेतीति चक्रपाणेस्तु वेति इट् “अद्वयमिद्येए” इति एरामः । जाहीत इति ‘दामोदरं
विने’ त्यादिना ईरामः । जहेतीत्याद्येक इति तन्मते नरस्य त्रिविक्रमो न भवतीति ॥४८५॥

४८६. दंशो नलोपो वा चक्रपाणौ ।

दन्दशीति दन्दशीतीत्यादि । सोषुपीति सोषोप्ति । सास्वपीती-
त्याद्येके । दुओ शिव-शोशवीति शोशवीति ।

४८७. इया शिव व्या ज्या हां सङ्कर्षणस्य त्रिविक्रमः ।

४८८. वेगस्तु विवपि ।

शोशूतः ।

४८९. ऋरामान्त-तदुद्धवयो नरतो रिरीरो बिष्णवश्चक्रपाणौ ।

अमृतां—४८६. दंश इति । चक्रपाणौ दन्दशधातो नलोपो वा स्यात् । अनिरा-
मेतामित्यादिना नित्यं नलोपे प्राप्ते विभाषावचनमिदम् । दंशः तसि—दन्दष्टः दन्दष्टः ।
लङ्घ—अदन्दशीत् अदन्दशीत् । एक इति पाणिनीयाः । ते तु सनरस्य स्वापः सोषुप्य इति
निपातं न कुर्वन्ति, तेन यडः कपिलत्वाभावाद् वच्च स्वपीत्यादिना सङ्कर्षणो न प्रवर्तते,
ततो नरस्य त्रिविक्रमः । शिवधातोरनीटि तु—शोशोति शेशवेति ।

अमृतां—४८७. इया श्वीति । श्येड् गतौ, दुओश्चि गतिवृद्धयोः, व्येन् सम्बरणे,
ज्या वयो हानौ, ह्वेन्स्पद्धायामित्येतेषां सङ्कर्षणस्य त्रिविक्रमः स्यात् ।

अमृतां—४८८. वेग इति । विवपि परे एव वेगः सङ्कर्षणस्य त्रिविक्रमः
स्यान्नान्यत्र । तत्र तिपि पदं साधयित्वा पश्चात् सङ्कर्षण-त्रिविक्रम करणेनात्र गोविन्दस्य
नित्यत्वं ज्ञापितम् । एतच्चोपलक्षणम् । तेन शुशाव शुशुवतुरित्यादौ वृष्णीन्द्र उव् च
नित्यौ, त्रिविक्रमे कृतेऽषि तयोरनिवार्यत्वात् । यडि तु वामनस्य त्रिविक्रमे इत्यादिना
हि सिध्यतीष्ठमिति तत्र न कृतमिदम् । सङ्कर्षणभावे-शेशिवतः । वहृत्वे शोशुवति
शेशिवति । लङ्घ—अशोशवीत् अशेशवीत् अशोशोत् अशेशवेत् । उसि—अशोशवुः
अशेशवयुः । लुङ्घ—अशोशुवीत् अशेशिवीत् ।

अमृतां—४८९. ऋरामान्तेति । चक्रपाणौ सति ऋरामान्तस्य ऋरामोद्धवस्य च

बाल०—दंशो । दन्दश दंशने इत्यस्य चक्रपाणौ नलोपो वा भवति । नलोप
इत्यत्र न हरः इति वा पाठः । नित्यं नलोप इति क्रमदीश्वरादयः । सास्वपीतीत्याद्येक
इति तन्मते सङ्कर्षणभावः । शोशवीति सङ्कर्षणं प्रति हरत्वात् 'श्वेः सङ्कर्षणो वा
यडघोक्षजयोरि' त्यनेन सङ्कर्षणः ॥४८६॥

बाल०—श्याश्चि । श्येड् गतौ, दुओश्चि गति-वृद्धयोः, व्येन् संबरणे, ज्या वेयोहानौ,
ह्वेन् स्पद्धायाम् इत्येतेषां सङ्कर्षणस्य त्रिविक्रमो भवति । मित्रहूरित्युदाहरणमपि
कृतप्रकरणे वक्ष्यते । श्येड् धातोः सङ्कर्षणविधान वक्ष्यते ॥४८७॥

बाल०—वेगः । वेग् तन्तुसन्ताने इत्यस्य तु सङ्कर्षणस्य विवपि परे त्रिविक्रमो
भवति । उरित्युदाहरणं कृतप्रकरणे वक्ष्यते ॥४८८॥

महाहरत्वान्नरीरामादेश इहरौ च । डुक्कग्रं करणे । नरस्य गोविन्दः;
नरविष्णुजनानामादिः शिष्यते, विष्णुरहितेति विशेषणः ज्ञात्र त्रिविक्रमः
—चरिकरीति चरीकरीति चर्करीतीत्यादि । ऋतु गतौ । अर्यत्ति अरत्ति
अर्यरीति अररीति । अर्यूतः अर्यतीत्यादि । वरिवृतीति वरीवृतीति
ववृतीतीत्यादि ।

क विक्षेपे । विष्णुरहितारामान्तस्य तु त्रिविक्रम,—चाकरीति । पृ पालन-

धाता । नरादुत्तरेरिरीर इत्येवं त्रयो विष्णवो भवन्ति । तत्र तेषामेकदा एक एव स्यात्
किन्तु युगपत् सर्वे ।

महाहरत्वादिति—यडो महाहरत्वाद निमित्तरहितत्वेन ऋरामस्य रीः क्य-यडो-
रिति न स्यात् । तथा वामनस्य त्रिविक्रमे कृते ऋरामस्येर्, ओष्ठोद्वस्य ऋत ऊर्
इति च प्राप्तु मर्हतः किन्तु तौ चेह नस्याताम् ।

ननु धातुं प्रति हरत्वमित्युम्, कथं पुन र्महाहरत्वमुच्यत इति चेत् ? तत्र शृणु
समाधानम्—“उत्तरहरे न गोविन्दवृष्णीन्द्राविति निषेध श्रकपाणेः कृष्णधातुके न
स्यादिति” प्रतिषेधोहि धातुं प्रति हरत्वमिति परिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञापयति । अत
इश्वानुरोधादिह यड् महाहरस्य यथार्थं चरितार्थता समीचीनैवेति ।

चर्करीतीत्यादि—आदिना अनीट् पक्षे च—चरिकर्ति चरीकर्ति चर्कर्ति । तसादो
चरिकृतः ३ । चरिक्रति ३ । चरिकरीत् ३ चरिकर्त् ३ । अचरिकरीत् ३ अचरिकः ३ ।
अचरिक्रीत् ३ । चरिक्राच्चकार ३ । चरिक्रियात् ३ । चरिक्रिता ३ । चरिक्रियतीत्यादि ।
अर्यतीत्ति—अनीट् पक्षे, नरस्य गोविन्दः, रिविष्णुः, नरविष्णु जनानामादिः शिष्यते,
धातो गोविन्दः, इद्यं यः एवमेव रीविष्णौ । रविष्णौ तु अर्रत्ति । अर्यरीतीति—रिविष्णौ
रीविष्णौ च ईट् पक्षे, अन्यत् समानम् । अररीतीति—ईटि रविष्णौ । अर्यूत इति—
तसि रिरीविष्णवोः सन्धि मात्रम् । अर्यूतीति वहुत्वे । तसि रविष्णौ तु अर्वतः । वहुत्वे—
नरस्य गोविदे, रविष्णौ च सति ऋद्यं रः, ततो नरविष्णुजनयो रादौ रक्षिते, रोरेलोप्यः
पूर्वश्च त्रिविक्रम इति आरति ।

बाल०—ऋरा । ऋरामान्तस्य ऋरामोद्वस्य च नरत उत्तरे चकपाणौ रिरीरो
विष्णवो भवन्ति । नरीरामादेश इहरौ चेति ऋरामस्येति शेषः । ‘रीरामस्य क्वयडोरि’
त्यनेन रीरामादेशः स्यात् । वामनस्य त्रिविक्रमे कृते इहरौ स्याताम् । नरस्य गोविन्द
इति नरं प्रति हरत्वमित्युक्तत्वात् । अर्यतीति रिविष्णौ रीविष्णौ । अर्यरीति अररीतीति
ईट् पक्षे । अर्यूतः अर्यूतीति रिविष्णौ रीविष्णौ च । रविष्णौ तु अर्वतः आरतीति ।
वरीवृतीतीति वृतु वर्तने ‘न नारायणोद्वस्ये’ त्यादिना गोविन्द-निषेधः । चाकरीतीति
महाहरत्वान्न इर् । पापरीतीति महाहरत्वान्न उर् । मरिमृजितीत्यत्र ‘मृजेर्वृष्णीन्द्र’
इत्यनेन वृष्णीन्द्रः कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्य समादधाति उद्वस्येति । गोविन्दस्थानीयस्येति

पूरणयोः । पापरीति । उद्ववस्य गोविन्दस्थानीयस्य वृष्णीन्द्रस्यापि
निषेधः—मरिमृजीति मरिमार्णि ।

४८०. ननृत्यादेरीट् ।

नरिनार्ति नरिनर्त्सि । सर्वंत्रैवेटि कार्यं रामधातुकपरत्वं ज्ञेयम् । तेन
नृतीकृत्यादेरिति नेट् ।

इह रिरी पक्षयोः नरेदुतोरियुवाति इयविधिमनाश्रित्य यत् सन्धिकार्यमाश्रीयते
तत् खलु चक्रपाणि कार्यवादुल्यस्येहैव चातुर्विध्य पूर्तये । यथा—नरस्य गोविन्दे प्रवृत्तिः,
शितपादि निर्दिष्ट कार्येऽप्रवृत्तिः, लिटि आम् विधी विभाषा, तथात्र च इय् विधावन्यथा-
भावः सन्धिरिति । क्वचिद्द्रस्तलिखित ग्रन्थे तु रिरीविष्णवोः पदेषु वैहृष्यं परिलक्ष्यते ।
यथा—अरिर्याति, अरियरीति, अरियृतः, अरियृतीति । साधनञ्चैवां सन्धिस्थले
नरेदुतोरितीयादेशो विशेषः, अवशिष्टसमानम् । एवमेव सिद्धन्तकौमुद्याच्चोपलभ्यते ।
केचित् पुन वाहृहुल्यात् इय्-सन्ध्यो द्वयोरप्यप्रवृत्तिं मन्यन्ते । अरिर्याति अरर्तीत्यादि ।

लडि ईटि—आर्यरीत् आररीत् । अनीटि—आर्यः आरः । वहुत्वे—आर्यहः आरहः ।
लुडि—शितपा निर्देशान्न हि डः—आरिरीत् आरीरीत् आरीत् । दीर्घं रीविष्णोश्च
ग्रहणसामथ्यान्नहि नरस्य वामनः, इहैव तदीर्घागमग्रहणस्य साफल्यं ज्ञेयम् । वरिवृतीति—
वृतु वर्त्तने; ननारायणोद्ववस्येति गोविन्दाभावः । इत्यादिवदेन अनीटि वरिवर्तीत्यदि
न्यम् । वरिवृतः ३ । वरिवृतति ३ । लडि—अवरिवृतीत् ३ अवरिवृत्ते ३ । लुडि—
गणनिर्दिष्टत्वान्नडः—अवरिवृतीत् । लृटि—गणनिर्दिष्टत्वेन वृतुवृथु इत्यादिना नेडनिषेधः—
वरिवृतिष्यति ।

क—चाकरीतीति महाहरत्वान्न इर् । अनीटि—चाकर्त्ति । तसादौ—चाकीत्तः,
चाकिरति । लडि—अचाकरीत् अचाकः अचाकरुः । लुडि—अचाक्रीत् । लुटि—चाकिता
चाक्रीता । एवञ्च प—पापर्तीत्यादि । उद्ववस्येति—मृजेवृष्णीन्द्र इति विधिः खलु
लघूद्ववस्य गोविन्द विधानस्थले हि प्रवत्तते, ततो न नारायणोद्ववस्येत्यादिना यदा
गोविन्दो निषिद्धः तदा तत्स्थले प्रवत्तस्य वृष्णीन्द्रस्यापि निषेधोऽवगम्यते । तत् ईटि
नवृष्णीन्द्र इतिसरलार्थः । लडि—अमरिमृजीत् अमरिमार्णि । लुडि—अमरिमृजीत् ।

अमृता०—४८०. नेति । चक्रपाणे: पृथुविष्णुजने विभाषया य ईटि विहितः सतु
नृत्यादेर्थातो रुत्तरे नस्यात् । नृत्यादि पदेन प्रागुक्ताः नृती कृति चृति छृदिर् तृदिर् पञ्चैत-
एव ग्राह्याः । एवञ्च रीर विष्णवोः सतोः—नरीनार्ति नर्नार्ति । ननु नरिनर्त्सीत्यत्र नृती
कृत्यादेरिड् वेत्यनेन कथमिट् न प्रवर्तते, अत्रापि सरामस्य विद्यमानत्वादिति चेत् ?

वृष्णीन्द्रस्य विशेषणम् । गोविन्दस्य निषेधत्वात् गोविन्दस्थानीयस्य वृष्णीन्द्रस्यापि
निषेध इति ॥४८०॥

बाल०—न नृ । नृत्यादेरुत्तरे ईट् न भवति । ननु नरिनर्त्सीत्यत्र 'नृती कृत्यादेरिड्

वृ-वरिर्वर्ति । तृण—ऋद्वये ररामांशसदभावाद् रषाभ्यां दुस्तवर्गजः,
नवर्ज तवर्गस्थस्येत्यादिना भूतपूर्वस्य च मूर्द्धन्यस्यापायात्—तरितर्त्ति ।
हरिवेष्वन्तोद्भवस्येत्यादि तरितन्तः ।

४८१. णटाभ्यां सः षः ।

तरितर्णषि । घट-जाघटषि ।

४८२. तथा केवलेन सरामेण व्यवधानेऽपि पत्वमिष्यते सरामस्य
च तस्य ।

तत्राचष्टे—सर्वं वैवेत्यादि । इह सिपस्तु कृष्णधानुकत्वानेटः प्रवृत्तिरित्यर्थः । लङ्डि—
अनरिनंतं ३ । लुङ्डि—अनरिनृतीत ३ । गणनिर्दिष्टवाद् विकलितेऽत्वं न—नरिनृतिष्यति ३ ।
केचिदत्रसाधारण सूत्रेण विभाषया मन्यन्ते ईटम्—नरिनृतीत्यादि काशिका ।

वृइति वृग् वरणे, वृङ् संभक्तौ द्वयोरेव ग्रहणम् । अनीटि वरिवर्तीति । ईटि तु
वरिवरीति । एवच्च री र विष्वोः रूपाणि ज्ञेयानि । तसादी—वरिवृतः वरिव्रति ।
अवरिवरीत् अवरिवः अवरिवरुः । अवरिव्रीत् । वरिव्रिता वरिव्रीता । अवरिव्रिष्यद्
अवरिव्रीष्यत् ।

रषाभ्यां दु स्तवर्गज इति—ऋरामैकदेशात् ररामादुत्तरे स्थित त्वात् तवर्गस्य
टवर्गत्वमासीत्; ररामविश्लेषे तु पूर्वं जातस्य मूर्द्धन्यस्य पुनश्च दन्त्यत्वम् । अयुना
तवर्गस्य नस्य ररामपरत्वेऽपि न णत्वं, नवर्जं तवर्गस्थस्येति निषेधादिति तात्पर्यम् । ईटि
तु तरितृणीति । अनुवन्धेन निर्देशात् द्वित्वे हरिवेष्वन्त सहजानिटामिति न हरिवेणु हरः,
तत्त्विविकमः ।

अमृतां—४८१. णटाभ्यामिति । णराम-टरामामुत्तरो दन्त्यसः मूर्द्धन्यषः स्यात् ।
सर्वं धातुप्रकरणे रघुऋद्वयेति पूर्वनिर्मित्तमनुवर्त्तितव्यम्, इह तु णटाभ्यामित्यपूर्वमिदम् ।
लङ्डि—अतरितर्ण् अतरितृणीत् अतरितन्ताम् अतरितृणुः । लुङ्डि—अतरितृणीत् । घट ईटि—
जाघटीति । (जाम्बवती काव्यादाट पक्षीयः प्रयोगः प्रागेव दर्शितः ।)

अमृतां—४८२. तथेति । सर्वेष्वरादि रहितेन केवलसरामेण व्यवधानेऽपि प्रत्यय-
विरिच्चि सस्य पत्वमिष्यते, तथा येन व्यवधानेन तत् सस्य पत्वं, तस्य सरामस्यापि

वा से सिं विनेते' त्यनेन इट् कस्मान्न भवतीति चेत्तत्राह—सर्वत्रवेति । कार्यं कर्त्तव्ये ।
तृण्णिति । 'रघाभ्यां दुस्तवर्गज' इत्यनेन भूतपूर्वस्येति यद्वक्ष्यते तदेव हठीकृतम् । भूतपूर्व-
स्येति पूर्वं भूतस्येत्यर्थः । मूर्द्धन्यस्येति मद्धन्योऽत्र टवर्गन्तः । नवर्जं त्यादि निषेधसूत्रमेव
मूर्द्धन्यापाये हेतुरत्तेष्वोक्तं नवर्जं तवर्गस्थस्येत्यादिनेति ॥४८०॥

बाल०—णटा । नराम-टरामाभ्यामुत्तरः सरामः षरामो भवति । घटेति घट
चेष्टायाम् ॥४८१॥

पिसृ-पेषेष्ठि । केवलेनेति किम्-नेनेस्सि ।

ग्रहि ज्या-जरिगृहीति । सङ्कुर्षण-दत्त्व-धत्व-टवर्गत्व-गोविन्द-दलोपाः—
जरगृढि । न सङ्कुर्षण इत्येके-जाग्रहीति । दत्त्व-धत्व-टवर्गत्व-दलोप-
त्रिविक्रमाः—जाग्राढि । आदौ सङ्कुर्षणः, ततो द्विर्वचनम्, रिरीरः—
जरिगृढः, जरिगृहति ।

गृद्यु अभिकाङ्क्षायाम् । जरिगृहीति जरिगृद्धि । अजरिगृहीत् । गोविन्दः
दिस्यो हंरः; अत्र गोविन्द-रिरीर-हरिघोषत्वम् । हरिकमल-हरिगदे—

षट्वमिष्यत इत्यर्थः । जरिगृहीतीति—आदौ सङ्कुर्षणे सति ऋमध्यत्वात् रिविष्णुः । एवं
री विष्णौ रविष्णौ च—जरिगृहीति जगृहीति । जरिगृद्धीति अनीटि रिविष्णौ । पाणिनि-
सम्मतमेतत् । न सङ्कुर्षण इति तु कालापाः । तन्मतमप्यनुमोदयन् प्रयोगान् साध्यति-
जाग्रहीतीत्यादि । सङ्कुर्षणविरहेण ऋमध्यत्वाभावान्न हि विष्णवः । ततो विष्णु
रहितेत्यादिना नरस्य त्रिविक्रमः । जाग्राढीति कलापमते ईडमावपक्षे । जरिगृहीति
बहुत्वे नारायणादन्तो नस्य हरः ।

लुडि अजरिगृहीत् । यडन्तादिटो दीर्घो नेति ग्रहे रिट् न दीर्घः, अन्यथा सेर्हरो न
स्यात्, तत्र ह्लस्वेट एवनिमित्त त्वात् । जरिगृहामास जरिगृहः । अजरिगृहीदिति लडि ईट्
पक्षे । अत्र गोविन्देति—नरस्य गोविन्दः, ततो नरविष्णुजनानामादिः शिष्टः । हरिघोषत्व-
मितिजवर्जे हरिगदादे रित्यादिनादौ घत्वम् । हरि कमल हरिगदे इति—एकत्वे धरामस्य
हरिकमलम्, द्वित्वे धातो धर्मरामस्य हरिगदा, प्रत्यय तरामस्य च हरिघोषत्वम् । अजरिघा
इति—धातो गोविन्दे हरिघोषत्वे च दधो रुः, ततो रोरे लोपः त्रिविक्रमश्च ।

अमिति—सृजिद्वशोरमकपिल वैष्णव इत्यनेतेत्यर्थः । लडि—अदारिद्वशीत् अदरिद्रिट्
अदरिद्वशुः । दरिदृशिता; इह अम् तु न, नित्यमिद्वत्या वैष्णवपरत्वाभात् । कपिल वैष्णवे
तु दरिदृष्टः । एवं सरिसृजीति सरिस्त्रटीत्यादि । कृष्ण स्पृश मृशप्रभृतीशोद्वव हरिगोव्रान्ता-
नान्तु चक पाणौ सक् न, शकादिपु पाठेनात्रानिट्वविरहात् । ततएव ऋरामोद्वव
सहजानिट इति अम् च नस्यात् ।

वाल०—तथा । व्यक्तार्थ मिदम् । तस्येत्यनेन येन व्यवधाने षट्वं तदा कर्षणम् ।
पिसृ इति पिसृ गतौ भ्वादिः परपदी । नेनिस्मीति निसि चुम्बने अदादिरात्मपदी । एते
नृत्यादयः आकृतिगणत्वात् । सङ्कुर्षणेति टवर्गत्वं दत्त्वम् । जाग्रहीतीति ऋरामोद्ववत्वा-
भावात् न रिरीरो विष्णवः । जाग्राढीति ईडभावपक्षे । जरिगृढ इति ऋरामस्य नेत्यनेन
त्रिविक्रम-निषेधः । जरिगृहीति ‘न नारायणादन्तो नस्य हर’ इत्यनेन नस्य हरः ।
जरिगृहीतीति ‘न नारायणोद्ववस्ये’ त्यादिना गोविन्दनिषेधः । गोविन्दावित्यत्र धातुपदेन
धात्ववयवोऽपि गृह्यते इत्युक्तम् । हरिकमल-हरिगदे इति अजरिगृद्वामित्यत्रापि हरिगदेति

अजरिघर्त् अजरिगृद्वाम् अजरिगृधुः । दधो रुः सिपि वा, रोरे लोप्यः
पूर्वस्य चेति—अजरिघा: अजरिघर्त् इत्यादि । दरिद्रशीति, अम्
दरिद्रष्टीत्यादि । किञ्च षत्वे सुवत्यादिवत् स्यति स्तोभति स्यन्दति
स्फुरति स्कंभातयोऽपि शितवन्ता ज्ञेयाः ।
सङ्क्षर्षणे च वश्यादयोऽपि । ण र्णत्वे हन्त्यादिवत् स्यति याति वपति

प्रकरणोपयोग्यपरच्छोपदिशति-किञ्चेति । वश्यमाणोपेन्द्र सम्पर्कि षत्वविधौ—
“उपेन्द्रात् सुवते: षत्वमित्यादौ सो स्तुभ स्तुवामित्यत्र तथा स्यन्दिप्रभृतिषु च शिपा
निर्देशाभावात् तेषां षत्वमिह प्रसज्यते इति शितवन्तत्वं तेषामतिदिशयते मुन्याभिमत
दर्शनात् । शितवन्तविज्ञाने सति चक्रपाणी तेषां षत्व प्रवृत्ति शङ्का न जनिष्यतीति भावः ।
तेन परि सोसोति अतितोस्तोतीत्यादि सिद्ध्यति ।

सङ्क्षर्षणे चेति—ग्रहिज्येत्यादि सूत्रे वशि प्रभृतयश्च पञ्च शितवन्ता ज्ञेयाः । तेन
चक्रपाणी सङ्क्षर्षणं प्रति हरत्वोक्त्या प्राप्तेऽपि नैषां सङ्क्षर्षणः । वावशीति वावष्टि,
वाव्यधीति वाव्यद्धि, वाव्रशीति वाव्रष्टि, पाप्रच्छीति पाप्रष्टि, वाभ्रज्जीति वाभ्रष्टीति
पाणिनिसम्मतमेतत्सर्वम् । तथा उपेन्द्राद् नेर्णत्वं विधौ सो या प्रभृतयश्च शिपा न निर्दिष्टा
अपि हन्त्यादिवत् शितवन्ततया ग्रह्याः । तेन प्रनिसोसोति प्रनिवावसीत्यादौ निनिपातस्य
(उपेन्द्रस्य नेः) नैव षत्वम् ।

अन्येऽपि संग्राहा इति—धातुग्रहणे चक्रपाणेरपि ग्रहणं भवतीत्युक्तित चक्रपाणे
रुत्तरेऽपि णिः प्रयोक्तुः शक्यते । यथा—वोभुवयति, चरिकयति । एवं युक्त-च-शाशाययति
पापाययति । ह्वे बृं व्येत्रोस्तु यजादिगेपाठात् सङ्क्षर्षणाभावः,—जाह्नाययति वाव्याययति ।
हन्ते:-जंघतयतीत्यादि ज्ञेयम् । एवं चक्रपाणेरुत्तरे सन्ध्यपि प्रयोक्तव्यः । वोभूषति
जंगमिष्यति । पृथक् धातु स्वरूपत्वात् इवन्त ऋद्धेति न विभाषितट्वं किन्तु नित्यमिट्;
अतश्च ननिपाताः—दादभिषति पापतिषति दादिषति दादिषति देदिविषति ।

ज्ञेयम् । अजरिघर्त् इत्यत्र ‘रात्सस्यैवेति’ नियमात् न सत्सङ्गान्तहरः । अजरिगृधुरिति
‘सि नारायणे’ त्यादिना अन उम् । अजरिघर्त् इति रोरभावपक्षे अमिति ‘ऋरामोद्व
सहजानिटोऽम् वा वैष्णवादावकपिले’ इत्यनेनेति शेषः । अमभावपक्षे दरिदृष्टीति ।
किञ्चेति स्यति-स्तोभति स्यन्दति-स्फुरति-स्कंभातयोऽपीत्यस्यापि श्वितवन्ता ज्ञेया
इत्यनेनान्वयः श्वितपा निर्दिष्टत्वात् चक्रपाणी यथा सुवते: षत्वं न भवति । तथा स्यति-
स्तोभतीत्यादीनामपि न भवतीति । सङ्क्षर्षणे चेति ‘श्येऽः सङ्क्षर्षणो विष्णुनिष्ठायां इवे:
सङ्क्षर्षणो वा यडधोक्षजयोरि’ त्यादिना प्राप्ते सङ्क्षर्षणे । श्यादयोऽपीति-श्या-श्व-व्या-
ज्या-ह्वा: ज्ञेयाः । तर्हि कथं शिवधातोः शोशवीतीत्यादि रूपमुक्तम्? तदेतद्विन्त्यमिति
चेत्तत्रैव वाच्यं शोशवीत्यत्र यड् विषये यत् सङ्क्षर्षणं तस्यैवोदाहरणम्, न तु चक्रपाणी सति
प्राप्तसङ्क्षर्षणस्योदाहरणमिति । नेर्णत्वं इति । श्वितपा निर्दिष्टत्वात् चक्रपाणी हन्त्यादिषु

वहति शाम्यति चिनोति देग्धयः । इति चक्रपाणयो बहुलमन्येऽपि
संग्राह्याः ।

॥ इतिचक्रपाणि प्रक्रिया ॥

एन्तात् सन्नन्ताद् वा चक्रपाणि स्तु नस्यात्, एकाधिक सर्वेश्वरत्वेन यडः प्रसङ्गा-
भावात् । चुरादौ युजादे ऐ रभावेतु भवत्येव;—योयुजीति योयोक्तीत्यादि सन्धयेयम् ।

इति श्रीहरिनामामृतेऽमृतास्वादिन्यां सम्पूर्ण
चक्रपाणि प्रक्रिया विवृतिः ।

परेषु यथा नेर्णत्वं न भवति, यथा स्यत्यादिष्वपि न भवतीति । चक्रेति बहुलमिति
क्रियाविशेषणम् ॥४८२॥

॥ इति यडन्ताश्चक्रपाणयः ॥

अथ नामधातु प्रक्रिया ।

४८३. नामविष्णुपदात् प्रत्ययः ।

विभुरयम् ।

४८४. यमिच्छति तस्मात् क्यन् ।

क्यच् पा । पुत्रमिच्छतीति क्यनि उक्तार्थनामप्रयोग इति न्यायेनेच्छतेरप्रयोगः । पुत्रं क्यन्, कनावितो । पुनः क्यनादिना सहैकपदत्वं भविष्यति, पुनर्विष्णुभक्ति सिद्धत्वात्, ततश्च ।

४८५. अन्तरंगस्वादे मंहाहर एकपदत्वारम्भे ।

पुत्र य इतिस्थिते,

अमृता०—४८३. नामेति । नाम्नो जातं विष्णुपदं नामविष्णुपदं, तस्मादुत्तरे क्यनादि लक्षणः प्रत्ययो भवति । चक्रपाण्यन्ते हि धातोरित्यधिकारो निवृत्तः । यद्यपि नामविष्णुपदात् तद्वित प्रत्यया अपि स्यु स्तवाण्यस्य प्रकरणस्य नामधातु प्रक्रियाख्यत्वात् “सनाद्यन्ताश्रधातव” इत्यत्र आदिशब्दोपात्ताः क्यनादि प्रत्यया एवोपलभ्यन्ते, यैर्योगे नाम विष्णुपदान्ताश्रधातुसंज्ञत्वं लभन्ते । विभुरिति—अनेकाधिकार व्यापी विभुनामाधिकार एषः ।

अमृता०—४८४. यमिति । इच्छते: कर्मपदात् क्यन् प्रत्ययः स्यात् । करामइत् मिदमात्र ज्ञापनाय नतु कपिलत्वाय, प्रयोजनाभावाद् । उक्तानामिति—उक्ता अर्था येषां ते उक्तार्थाः, तेषां प्रयोगा न भवन्ति, पुनरुक्तदोषादित्यर्थः । अत्र इच्छार्थं क्यन् प्रत्ययस्य विधानात् तेनैव इच्छा उक्ता, अत क्यनि सति इच्छति नैव प्रयोक्तव्य इति तातपर्यम् । पुनर्विष्णुभक्तिसिद्धत्वादिति—क्यनादि प्रत्ययान्तानां धातुसंज्ञत्वात् तदुत्तरे तिवादि विष्णुभक्तिसिद्धेरितिभावः । द्वितीयान्तनिर्देशेन किम्—पुत्रेणेच्छतीत्यादौ तु न ।

अमृता०—४८५. अन्तरङ्गते ति । एकपदत्वे आरम्भे सति अन्तरङ्गस्वादिविष्णुभक्ते मंहाहरः स्यात् । इह भाविनि भूतवदुपचारेण भाविविष्णुभक्तिमपेक्ष्य हि प्राक्-सिद्धाया अन्तरङ्गता ज्ञेया, प्रकृतावपि पूर्वमन्तररङ्गमिति भ्यायात् ।

अथ विभुः (नामधातुः)

बाल०—नाम । नाम्ना सिद्धं विष्णुपदं नामविष्णुपदं तस्मादुत्तरे प्रत्ययो भवति । विभुरिति । विभुनामा अधिकार इत्यर्थः ॥४८३॥

बाल०—यमि । व्यक्तार्थमेतत् । उक्तार्थनामिति उक्तोऽर्थो येषामिति विग्रहः । इच्छतेरप्रयोग इति इच्छार्तस्य क्यनैवीक्तत्वात् । पुनः क्यनादिनेति क्यनादिना सह पुनरिति त्वर्थः पुनः शब्दः, न त पुनर्वारार्थः ॥४८४॥

४८६. अद्वयस्य ईः कथनि ।

पुत्रीय । धातुसंज्ञा, तिप् शवादि—पुत्रीयति । एक वचनमतन्त्रम्, पुत्रमिच्छति—पुत्रीयतीत्यादि । आत्मार्थेवेच्छा गम्यते । अन्यपद सापेक्षतायां नस्यात् । भ्रातुः पुत्रमिच्छति, महान्तं पुत्रमिच्छति इति । भ्रातुष्पुत्रीयतीति तु समस्तत्वात् । पुत्रीयति श्रीकृष्णमिति तु पश्चाद् योगेन । लक्षणं सा वृषस्यन्तीति भट्टिवत् । उपेन्द्रारस्त्रिविक्रम इत्यादि—प्रर्षभीयति प्रार्षभीयति । उपलकारीयति उपालकारीयति । नेह—उप ऋकारीयति उपर्कारीयति । उतेन्द्राद्वयहर इत्यादि—उपेकीयति उपेकीयति । एवं गामिच्छति—गो य इति स्थिते,—

अमता०—४८६. अद्वयस्येति । कथन् प्रत्यये परे अद्वयस्य स्थाने ईः स्यात् । आत्मार्थेवैति—आत्मने इयम् आत्मार्था; इच्छा आत्मार्था हि गम्यते ननु परार्था । अयमर्थः—अकर्तृकाया इच्छाया असम्भवात् सूत्रे यमिच्छतीत्यत्र कर्ता स्वयमिति अर्थदिव लभ्यते । तस्मादन्यस्य इच्छायान्तु कथन् न स्यादनभिधानादिति ।

अन्यपदसापेक्षतायां नेति—“न सापेक्षे कृत्तद्वितसमासाश्च” इति प्राचामुक्तौ चकारादाख्यातिक प्रत्ययाश्च निपिद्धा इत्यवगन्तव्यम् । भ्रातुष्पुत्रीयतीति—समासे “ऋरामाद् विद्यायोनि सम्बन्धे” इत्यनेन पष्ठचा अलुक् । अत्र भ्रातुष्पुत्र इति समस्त पदात् कथन् । ननु पुत्रीयति श्रीकृष्णमित्यत्र सापेक्षत्वेऽपि कथं कथन् दृश्यत इति चेत्तात् समाधन्ते—पश्चाद् योगेनेति । सापेक्षित्वं खलु एकार्थी भावपदातिरिक्तपदसम्बन्धित्वम् । पुत्रमिच्छतीति प्रथमावस्थायामेकपदत्वारम्भकपदद्वयातिरिक्तः पदसम्बन्धो नास्तीति न सापेक्षत्वं किन्तु पश्चात् श्रीकृष्णमिति विक्षितं कर्मपदं योजितमित्यदोषः । एतच्च भट्टि-प्रयोगेण दृष्टान्तयति—लक्षणमिति । मैथुनेच्छायां वृषशब्दस्य वृषस्य इति निपातो वक्ष्यते । लक्षणं शब्दस्य पश्चाद् योगः । उपेन्द्रार इत्यादौ नामधातौ तु वा तदलश्चेति त्रिविक्रम विकल्पः । कथना सिद्धे ऋषभीय धातौ पश्चात् प्रशब्दो योजितः । नेहेति—“न तु त्रिविक्रमभवस्येति” इति निषेधादित्यर्थः । उपेकीयत इति—एकमिच्छतीत्यर्थं कथन्, पश्चादुपेन योगः ।

बाल०—अन्त एकपदत्वस्यारम्भे अन्तरङ्गस्यादर्घमहाहरो भवति । अन्तरङ्गेति विशेषणं किमर्थमुक्तमिति न निश्चितमिति वेत् केनाप्युच्यते तदैवं वाच्यं प्रकृत्यायितं प्रकृतावपि पूर्वपूर्वमन्तरङ्गमिति न्यायेन पूर्वसिद्धस्वादेरन्तरङ्गत्वादिति विशेषणमुक्तं पुनर्विष्णुभक्तिप्राप्तेरिति ॥४८५॥

बाल०—अद्व । कथनि परे अद्वयस्य स्थाने ई भवति । एकेति अतन्त्रं न नियत-मित्यर्थः । आत्मायार्थेवैति इच्छा आत्मार्थैव गम्यत इति इच्छायाः परार्थत्वे कथन् न भवतीति भावः । भ्रातुः पुत्रमिच्छति महान्तं पुत्रमिच्छतीति अवापि आत्मार्था एवेच्छा

४८७. ओद्वयस्यावावौ प्रत्यय ये ।

४८८. धातुसम्बन्धि नस्तु नान्यनिमित्तस्य ।

गव्यति । नावमिच्छति नाव्यति । धातोः—कृति लव्यम् भाव्यम् ।

अन्यनिमित्तत्वान्नेह—आ ऊयते ओयते औयत ।

अमृता०—४८७. ओद्वयस्येति । प्रत्यय सम्बन्धिनि यरामे परे ओरामस्य स्थाने अव्, औरामस्य आव् इत्यादेशः स्यात् ।

अमृता०—४८८. धात्विति । धातुसम्बन्धिन ओद्वयस्य यौ अवावादेशौ, तौ पुनः प्रत्ययनिमित्तकस्यैव ओद्वयस्य भवतौ नतु प्रत्ययादन्य निमित्तकस्य । पूर्वं सूत्रेण धातोरथातो रिति सामान्येनोक्तिः, अनेन तत् सङ्क्षेप्य धातुमात्रसम्बन्धि न औद्वयस्येति नियम उक्तः । लव्यमिति—‘सर्वेश्वरान्तधातो र्यंत्’ इत्यनेन लूब् धातोर्यंत् प्रत्ययः । धातोरन्तस्य गोविन्द स्ततः अव् अव् प्रत्यय यरामं निमित्तीकृत्य हि गोविन्द इत्ययमोरामः प्रत्ययनिमित्तः । एवं भाव्यमिति—‘उद्वयाण्यदावश्यके’ इत्यनेन भूधातौ र्यंत् । अन्तस्यवृणीन्द्रः । इहापि प्रत्ययं नृसिंह यरामं निमित्तीकृत्य औरामो विहित इति प्रत्ययनिमित्ताएव सः ।

व्यावृत्तिमाह—अन्येति । ओयत—आङ् पूर्वस्य वेगः कर्मणि ते, यक्, वचिस्वपीति सङ्क्षर्षणः, वामनस्य त्रिविक्रम स्तत उद्वये ओः । अत्र ओरामस्य निमित्तमारामो नतु प्रत्यययः । औयतेति—वेगः कर्मणि लङ् त । इह वृणीन्द्रभवौरामस्य निमित्तमदागमस्तेन न आव् । प्रत्यय यद्यति किम्—गोयानम् नौयानम् ।

किन्त्वन्यपदसापेक्षत्वात् क्यन् । अन्यपदसापेक्षत्वमत्र विवक्षाधीनं नत्वावश्यकमिति ज्ञेयम् । ऋतुष्पुत्रीयतीति ऋतुष्पुत्रशब्दः समस्तः ऋरामादविद्यायोनिसम्बन्ध इत्यदेन पष्ठाच महाहरनिषेधः । ननु पुत्रीय धातोरकर्मकत्वात् पुत्रीयति श्रीकृष्णमिति कथं भवतीति चेत्तत्राह—पुत्रीयतीति । वृषस्यन्तीति अश्वस्य वृषस्यौ मैथुनेच्छायामिति वक्ष्यते । वृषशब्दोऽत्र शुक्ल पुरुषवचनः । पुंमात्रवाचित्वे तु अर्थसिङ्गतिः स्यात् । प्रष्टभीयतीति ‘ऋषभो वृषभो वृष’ इत्यमरः । नेहेति न तु त्रिविक्रमभवस्येत्युक्तत्वात् ॥४८६॥

बाल०—ओ । प्रत्यये परे ओद्वयस्य स्थाने अवावौ भवतः । ओद्वयस्येति सामान्यत उक्त्वा विशेषमाह ॥४८७॥

बाल०—धात्विति । अथवा प्रतिषेधसूत्रमेतत् अन्यनिमित्तस्य धातुसम्बन्धिन ओद्वयस्य तु अवावौ न भवतः इत्यर्थः । अन्यनिमित्तस्येति प्रत्ययात् अन्यनिमित्तं यस्येति विग्रहः । नाव्यतीति नावमिच्छतीत्यर्थः । लव्यमिति लूब् छेदने ‘सर्वेश्वरान्त धातो र्यंदि’त्यनेन यत् । भाव्यमिति भूसत्तायाम ‘उद्वयात् ण्यदावश्यक’ इत्यनेन ण्यत् । अत्रावश्यकत्यस्य गम्यत्वं वैष्णवैः शुचिभिर्भाव्यमिति । ओयत् इति आङ् पूर्वं वेगः तन्तुसन्ताने ते यक् सङ्क्षर्षणः, त्रिविक्रमः । अत्र ओरामस्य आङ्पि निमित्ताम् । औयतेति भूतेश्वरे अत्र औरामस्य अदागमोऽपि निमित्ताम् ॥४८८॥

४८६. युष्मदस्मदोस्त्वन्मदावृत्तरपद-प्रत्ययोरेकत्वे ।

समासस्य परपदमुत्तरपदम् । त्वामिच्छति त्वद्यति, मामिच्छति मद्यति । द्वित्व-वहृत्वयोः—युष्मद्यति अस्मद्यति । नकुरङ्गुर् नामधातूनाम्—चतुर् इच्छति चतुर्यति, दिवमिच्छति दिव्यति । एवंगिर्यति धुर्यति । तथा च भाष्यम्—असुपीत्येव । तच्चेह पृष्ठा विपरिणम्यते । तेन सुव्धातो न भवतीति । वामन एव खलु काशिका-भाषावृत्ति-कातन्त्र-रसवती-सुपद्मादिषु मन्यते । प्रक्रिया प्रसादौ तु चिन्त्यौ । ऋरामस्य रीः क्षय-यडोः—कर्त्रीयति ।

५००. नान्तमेव विष्णुपदं क्ये ।

अमृता०—४८६. युष्मदिति । उत्तर पदे परे प्रत्यये च परे एकवचनस्थयो युष्मद-स्मदोः स्थाने यथाक्रमं त्वद् मद् इत्येवमादेशौ भवतः । युष्मद्यतीति—युवांयुष्मान् वेच्छतीत्यर्थः । एवमस्मद्यति । न कुरु धूरित्यादि—धातोः रव प्रागिदुतोरिति त्रिविक्रम-विधाने निषेध उक्तः । गिर्यतीति गिरं वाचमिच्छतीत्यर्थः । धुर्यतीति धुरं भारमिच्छ-तीत्यर्थः । अत्र त्रिविक्रमं निषिद्धं तत्-पोषणाय तथा विश्वद्वतदूषणाय च भाष्यवचन-मुद्घङ्क्यति—तथाचेति । पृष्ठा विपरिणम्यत इति—असुपीति सप्तम्यन्तस्य पञ्चन्ततया इत्यनेन गीर्यति दीव्यतीत्यादीनि साधितानि; तदेव भाष्यासम्मतत्वादग्राह्यं न वेति चिन्तनीयम् ।

अमृता०—५००. नान्तमिति । क्यनि क्यडि चे प्रत्यये वरे नान्तमेव शब्दरूपं मित्यर्थः । नामप्रकरणे स्वादितद्वितयो रेव परतः प्रकृतेर्विष्णुपदवत्त्वमङ्गीकृतम्, इह तु

बाल०—युष्म । उत्तरपदे प्रत्यये च परे एकत्वे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोः स्थाने त्वन्मदौ भवतः । युष्मद्यतीति युवां युष्मान् वा इच्छतीत्यर्थः । अस्मद्यतीति आवाम् अस्मान् वा इच्छतीत्यर्थः । न कुरङ्गुर् नामधातूनामिति त्रिविक्रमनिषेधविधानसूत्रम् । दिवमिति स्वर्गमित्यर्थः । गिर्यतीति गिरं वाचम् इच्छतीत्यर्थः । धुर्यतीति धुरं भारमिच्छ-तीत्यर्थः । त्रिविक्रमाभावमुक्त्वाभाष्यादिमतदर्शनेन स्वमतं द्रढयति स्वामतं खण्डयति च—तथा च भाष्यमिति । असुपीत्येवेति असुपीत्यनुवर्त्तते इत्यर्थः । तत असुपीति षष्ठ्या-विपरिणम्यत इति षष्ठ्यन्तत्वेन परिकल्प्यत इत्यर्थः । सुव्धातोरिति नामधातोरित्यर्थः । वामन इति उक्तं कर्म । प्रक्रियेति । प्रक्रिया-प्रसादमते त्रिविक्रमो भवतीति चिन्त्यत्व-मुक्तम् ॥४८६॥

राजान्मिच्छति, विष्णुपदत्वान्नलोपादिः । नरामादिहरो नासिद्ध
स्तुगादिविधेरन्यत्र । राजीयति । अहर्यंति । कंसहभ्यामित्यत्रत्वासिद्धः ।
ततः पृथावपि विवपि न तुक् । नियमान्नेह विष्णुपदत्वं-वच्यति ।
विष्णुजनादित्यादौ क्यस्य तु वा—समिधिता समिधियता ।

क्ये परे इत्यपूर्वमिदम् । ननु राजीयतीत्यत्र नरामहरे सति अरामस्येरामे क्रियमाणे
तस्यान्तरञ्जन्त्वाद वहिरञ्जो नरामहरोऽसिद्धः स्यादिति कुतस्तत्र ईरामप्रवृत्यवकाश इति
चेत्तत्र सञ्ज्ञमयति—नरामादि हरो नासिद्ध इति । आदिना ओजस् शशवत् प्रभृतीनां
सरामतरामादि हरश्च नासिद्धः । तुगादिविधेरन्यत्र नरामादिहरः असिद्धो न स्यात् । ततो
राजन् शब्दे तुग्रविधेरप्राप्ते स्तत्र नराम लोपस्यासिद्धत्वं नाशञ्ज्ञनीयमिति भावः । अहर्यं-
तीति—अहो विष्णुसर्गो विष्णुपदान्त इति नस्य विष्णुसर्गं तस्य ररामः ॥१२१०॥

तुगादिविधौ त्वसिद्धः स्यादेव । तदर्थयति—कंसहभ्यामिति । कंसहन्तीति विवपि
कंसहन् शब्दो निष्पन्नः । तस्य भ्यामि नामान्तस्य नस्य हरे वामनात् तुक् पृथाविति
प्राप्नोति किन्तु तुग्रविधेरन्तरञ्जन्त्वात् तस्मिन् क्रियमाणे वहिरञ्जो नरामहरः असिद्धः
स्यादिति नहि तुक् प्रवर्तते तत्रेति फलितार्थः । तुगादि विधेरित्यत्र आदि पदेन सुवृविधौ
संज्ञा विधौ च नरामादि हरोऽसिद्धो मन्तव्यः । ततत्र यथा—सुवाश्रितविधौ राजभ्यमित्यत्र
नलोपस्यासिद्धत्वात् कृष्णस्य त्रिविक्रमो गोपाल इति न प्रप्नोतीति मूले हि प्रपञ्चितम् ।
एवच्च राजभिरित्य कृष्णाद् भिस ऐस् इत्यपि न भवति । तथा युवसु इत्यत्र कृष्णस्य
एवैष्णवे वहुत्व इति च न स्यात् । संज्ञाविधौ च—दण्डी च दत्तश्चेति रामकृष्ण समासे
दण्डन् शन्दस्य नलोपासिद्धत्वात् हरि संज्ञाया अभाव इत्यतो रामकृष्णे हरि संज्ञस्ये-
त्यादिना दण्डन् शब्दस्य पूर्वनिपातनियमविरहे सति दत्तदण्डनौ दण्डदत्तौ वेति द्वयमेव
सिध्यतीत्यनुसन्धेयम् ।

नियमान्नेहेति—‘सूत्रे नान्तमेव’ इत्येवकारनिवेशेन खलु नियमो विहितः—नान्ता-
दन्येषान्तु न विष्णुपदत्वमिति वोधयितुम्; तेन वाचमिच्छति वाच्यतीत्यत्र चवर्गस्य नहि
कवर्गः । अपि च विद्वांसमिच्छति विद्वस्यति, इह ध्वंसुस्त्रिविति न दरामः । मधु
लिहमिच्छति मधुलिहति, हस्य ढो न । गोदुहमिच्छति गोदुहति, दादे स्तु घो न ।
पुमांसमिच्छति पुंस्यति, सतसञ्ज्ञान्तहरो न । एवमन्यान्यपूह्यानि । समित् काष्ठमेष्टा
समिधिता इत्यादि च ज्ञेयम् ।

बाल०—नान्त । क्ये परे नान्तमेव विष्णुपदं भवति । नान्तस्यैव विष्णुपदत्वं
मन्यते नान्यस्येत्यर्थः । न लोपादिरित्यादिशब्देन विष्णुसर्गदिग्रहणम् । ननु राजीयतीत्यत्र
'ववचिदन्तरञ्ज' इत्यादि न्यायेन नरामहरस्य असिद्धत्वम्, अतएव इविधानाभावश्च भवतु
इति चेत् तत्राह—नरामादीति । तुगादिविधेरन्यत्र नरामादि हरोऽसिद्धो न भवतीति
नासिद्धत्वम् । तुगादिविधौ तु असिद्धत्वमिति । अहर्यतीति अहरिच्छतीति 'अहो विष्णु-
सर्गो विष्णुपदान्ते' इत्यनेन विष्णुसर्गः 'अहो विष्णुसर्गस्य र' इत्यादिना विष्णुसर्गस्य रः ।
तुगादिविधेरन्यत्रैति यदुक्तं तत् फलमाह—कंसहभ्यामिति । असिद्ध इति नरामहर इति

५०१. मान्ताव्ययाभ्यां न कथन् ।

किमिच्छति, उच्चेरिच्छति ।

५०२. अशनाय बुभुआयाम्, उदन्य विपासायाम्, धनायातिलोभे,
अश्वस्य-वृषस्यौ मैयुनेच्छायाम्, क्षीरस्यलबणस्यौ, दधिस्य
दध्यस्यौ, मधुस्य मध्वस्यौ, पतिस्य पत्यस्यादयो-
लालसायाम् ।

अशनोदकादीनांव्यज्ञन्ता निपातः । वृथोऽग्रपुंमात्रो वृषभञ्च । वृषस्यन्ती

अमृतां—५०१. मान्तेति । मान्त प्रकृतिकात् सुवन्तादव्ययाच्च कथन् न स्यात् ।

अमृतां—५०२. अशनायेति । बुभुआयाम् अशनशब्दस्य क्यना सह अशनायेति
निपातः स्यात् । आत्वमिह निपात फलम् । अन्यत्र तु अशनीयति । पिपासायामुदक्
शब्दस्य उदन्य इति क्यन्नन्तो निपात्यते । इह करामस्य नराम ईत्वाभावञ्च निपातनात् ।
अन्यार्थ—उदकीयति । अति लोभे गम्यमाने धनशब्दस्य क्यना सह धनायेति निपात्यते ।
आत्वमिह निपातफलम् । अन्यत्र धनीयति । मैयुनेच्छायां अश्व-वृषभयोः अश्वस्य-वृषस्यौ
क्यन्नन्ती निपात्यते । स्पृहातिरेका लालसा, तस्यां गम्यमानायां क्षीर-लबणयोः क्षीरस्य-
लबणस्यी क्यन्नन्तो निपात्यते । अश्वादीनां सुडादेशो निपात फलम् । लालसायां दधिमतु
प्रभृतीनां दध्यस्येवमिवध रूपाणि श्यना सह निपात्यन्ते । एषान्तु मुडादेश असुडादेशञ्च
निपातफलम् पत्वाभावञ्च ।

मानुषीयां मैयुनेच्छायां वृषकामना तु न सङ्घच्छते, अतो वृषशब्दस्य पुंमात्र
वाचित्वमुपदिष्टति—वृथोऽग्रेति । अमरवाक्येन च तदुपादितम् । अतएव लक्षणं सा
दृष्टस्यन्तीति भट्टिप्रयोगञ्च सङ्घच्छते । मैयुनलालसायामन्यत्र तु—अश्वीयति सेनिकः,
क्षीरीयति कृष्ण इत्यादि ज्ञेयम् । अशनादिषु सत्र एव भोक्तुमिच्छा चेत्, पातु मुदकेच्छा

शेषः । न तु गिति अन्यथा 'वामनात् कृ पृथावि'त्यनेन तु कृ स्यात् । वाच्यतीति विष्णु-
पदत्वाभावात् न च स्य कः । समिधितेति समित् काष्ठम् ॥५०३॥

बाल०—मान्ता । मुगमम् ॥५०१॥

बाल०—अश । बुभुआयां गम्यमानायाम् अशनशब्दस्य अशनायेति क्यन्नन्तो
निपातो भवति । बुभुआ भोजनेच्छा । पिपासायामर्वे उदकशब्दस्य उदन्येति क्यन्नन्तो
निपातो भवति । पिपासा पानेच्छा । अतिलोभेऽर्व धनशब्दस्य धनायेति क्यन्नन्तो निपातः ।
मैयुनेच्छायामर्वे अश्ववृषशब्दयोः अश्वस्य वृषस्यौ क्यन्नन्तो निपाती । लालसायामर्वे
क्षीरलबणादीनां क्षीरस्य लबणस्यादयः क्यन्नन्ता निपाताः । लालसा महानाभिलापः ।
अश्वशब्दचतुष्पादजातिविशेषवचनः पुजातिवचन इति केचित् वृषभञ्चेति वृषभो वलीवदः ।
पुंमात्र इति यदुक्तं तत्रामरं प्रमाणयति वृषस्यन्तीत्विति । इत्यादीति पिपासाया उदक-
मिच्छति उदन्यति । अतिलोभेन धनमिच्छति धनायेति । मैयुनेच्छाया अश्वमिच्छति

तु कामुकीत्यमरः । दधिस्यादयस्तु दन्त्यमध्या एव । बुभुक्षयाशन-
मिच्छति अशनायतीत्यादि ।

५०३. काम्यश्च पूर्वक्यन्नर्थे ।

उच्चारणार्थत्वाद्यभावान्न कित् । धात्वधिकार एवेटो राम धातुकत्वस्य
च विधानादिडादि प्राप्तौ द्वयज्ञवैकल्यम् । पुत्रकाम्यति कृष्णम् ।

५०४. यमिवाचरति यस्मिन्निव च तस्मात् क्यन् ।

पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति रामम्, पुत्रवन्मन्यत इत्यर्थः । वृद्धावने

चेत्, धने सत्यपि पुनर्धनेच्छा चेत्, तदास्युदाहरणम् । अन्यथा कालान्तरोपयोगार्थ-
मशनेच्छा चेत्, स्नानाद्यर्थं मुदकेच्छा दरिद्रे सति धनेच्छा चेत् तर्हि तु प्रत्युदाहरणं
वोद्धयम् ।

अमृता०—५०३. काम्यश्चेति । पूर्वोक्ते क्यन्नर्थे द्वितीयान्तान्नामः काम्यप्रत्ययश्च
स्यात् । चकारात् पूर्वोक्तः क्यन् च । उच्चारणार्थत्वाद्यभावादित्यत्र आदि शब्देन
कपिलार्थत्वस्य च ग्रहणम् । नच हरिकामतीत्यादौ गोविन्दाभावे कपिलत्वामावश्यकमिति
वक्तव्यम्, धात्वज्ञस्यैव गुणविधानेन, इहतु शब्दाङ्गत्वेन ततप्रसङ्गाभावात् । ननु पुत्र-
काम्यतीत्यादौ काम्ये परे इडागमः कथं न स्यादिति चेतत्र सिद्धान्तमाह—धात्वधिकार-
इति । तत्र द्वयज्ञवैकल्यमिति—इट् रामधातुक इति लक्षणं धातोरित्यधिकारान्तः पातेन
धातोरेवोक्तरे विहितं ननु नाम्न उत्तर इत्येकाङ्गम् । अथ अन्ये प्रत्यया रामधातुका इति
संज्ञा च तदधिकारे विधानात् धातोरूपे विहित प्रत्ययानामेव कृता ननु शब्दोत्तर
विहितानां तेषामिति द्वितीयाङ्गम् । काम्ये परे इडादिके कृते तृक्तमुभयाङ्ग विकलं दुष्टं
भवतीति सरलार्थः । अयन्तु मान्ताव्ययाभ्यामपि स्यात्,—किंकाम्यति, स्वःकाम्य-
तीत्यादि ।

अमृता०—५०४. यमिवेति । यमिवाचरति तस्मात् तथा यस्मिन्निवाचरति
तस्माद्वोपमान द्वितीयान्तात्, उपमान सप्तम्यन्ताच्च नाम्नः क्यन् स्यात् । पुत्रीयति

अश्वस्यति एवं वृपस्यति । लालसया क्षीरमिच्छति क्षीरस्यति एवं लवणस्यती-
त्यादयः ॥५०२॥

बाल०—काम्यश्च । पूर्वक्यन्नर्थे काम्यश्च भवति । पूर्वक्यन्नर्थं इति पूर्वशब्द-
प्रयोगात् वक्ष्यमाणक्यन्नर्थे न भवतीति । उच्चारणार्थत्वाद्यभावादिति करामस्येति शेषः ।
आदिशब्देन कपिलत्वार्थस्य ग्रहणम् । पुत्रकाम्यतीत्यत्र काम्ये परे इट् कथं न भवतीति
आशङ्काभासं विधाय समादधाति धात्वधिकार एवेति । इटो रामधातुकस्य च धात्वधिकार-
एव विधानम् अतोऽत्र धातुत्वाभावात् रामधातुकपरत्वाभावाच्च न इट् एतदेवोक्तम् इडादि
प्राप्तौ द्वयज्ञवैकल्यमिति वैकल्यमत्राभावः । पुत्रकाम्यतीति पुत्रमिच्छतीत्यत्र कृष्णमिति
पञ्चाद्योगेनेति ज्ञेयम् ॥५०३॥

इवाचरति वृन्दावनीयति निजोपवने । वृन्दावने यथा व्यवहरति
तथेत्यर्थः ।

५०५. डौ नलोप निषेधः क्ये ।

राजनीवाचरति राजन्यति गोपाले । एवं पथिन्यति गृहे ।

५०६. विष्णुजनादपत्यस्य यो हरः क्यव्योः ।

विस्तद्वितः । गर्गस्यापत्यमित्यर्थं यरामष्टिणितद्वितः । आदिसर्वेश्वरस्य
वृष्णीन्द्रो नृसिंहे इति वक्ष्यते, गार्यः; ततः क्यनि यमात्रहरेणारामशेषः
—गार्गीयति ।

राममिति—रामं बलरामं, पुत्रं यथा मन्यते तथा रामं मन्यते यशोदा नन्दो वेत्यर्थः । उपवनं
कृत्रिमवनमुदयानमित्यर्थः । वृन्दावने यथेति—वृन्दावने यथा दण्डवत् प्रणाम-परिक्रमादिकं
पूजयोचितं व्यवहरति तथा स्वोपवनेऽप्याचरतीत्यर्थः । अत्रोपानार्थं तु न काम्यः,
पूर्वक्यन्नर्थं इत्युक्ते ।

अमृता०—५०५. डाविति । क्येपरे सप्तम्येकत्वे त्रूपमाने नान्तस्य नलोपो न स्यात्,
नान्तशब्दानां विष्णुपदवत्वात् सर्वंत्र नलोपे प्राप्ते प्रतिषेधोऽयम् । राजन्यतीति श्रीदामादि
सखेति शेषः । भूत्यो यथा छत्रधारण—संवीजन—पादसम्बाहनाद्युपचारैः राजनि व्यवहरति
तया ब्रजसखा कृष्णेऽपीतिभावः । डाविति किम्—राजानभिवाचरति राजीयति कृष्णम् ।

अमृता०—५०६. विष्णवति । क्येपरे तद्वित वि प्रत्यये च परे विष्णुजनादुत्तर-
स्यापत्यार्थं विहितयरामस्य हरोभवति । यरामः टणिदिति—“गर्गदिमाधवयः” इत्यनेना-
पत्यार्थं यरामः । तत्र टणिन् माधव इतितस्य टित गिर्च विहितः । तत आदिसर्वेश्वर-
स्येति वक्ष्यमाणेन वृष्णीन्द्रः । इदानीं गार्यं शब्दात् क्यनि अपत्यप्रत्ययस्य केवलयरामहरेण
अरामोऽवशिष्टः, ततः अद्यस्य इरामे गार्गीयति । अपत्यस्येति किम्—गोर्विकारो गव्यं
तदिच्छति गव्यीयति ।

बाल०—यमिवा । व्यक्तार्थमेतत् । पुत्रीयति राममिति नन्दोयशोदा वेति शेषः ।
निजोपवन इति उपवनं कृत्रिमवनम् ॥५०४॥

बाल०—डौ । क्ये परे डौ सति नलोपनिषेधो भवति । राजन्यति गोपाल इति
श्रीदामादिरिति शेषः । विहारानुसारेण कदाचित् कदाचिदियं रीयिर्भवतीति ज्ञेयम् ।
पथिन्यतीति पथीवाचरतीति डाविति किं राजानभिवाचरति राजीयति गोपालम् ॥५०५॥

बाल०—विष्णु । क्य-व्योः परयोः‘विष्णुजनादुत्तरस्य अपत्यस्य अपत्यार्थं विहितस्य
यो हरो भवति य इति षष्ठ्यन्तम् । यरामष्टिणिदिति ‘गर्गदिमाधव यराम’ इत्यनेनेति
शेषः । गार्गीयतीति ‘अद्यस्य ई क्षनी’ त्यनेन ई । विष्णुजनादिति किम्—सौपर्णयमिच्छति
सौपर्णीयति । सौपर्णय इति ‘लक्ष्मीशुभ्रादिम्यां माधवदो बलुलमि’ त्यनेन अपत्यार्थं
माधवदः । टणिन्माधवदत्रयः । अपत्यस्येति किम्—गव्यमिच्छति, गव्यीयति । गव्यपयस्ये
साधूनी इति तद्वितप्रकरणे वक्ष्यते ॥५०६॥